अंक १५

संस्कृत-पाठ-माला।

(संस्कृत भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय.)

पंचदशो भागः।

लेखक और प्रकाशक
श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,
स्वाध्याय-मंडल, औंध, (जि० सातारा.)

द्वितीय वार।

संवत् १९८७, शक १८५३, सन १९३१.

मूल्य छः आने।

अंक १५

ॐ

संस्कृत-पाठ-माला ।

(संस्कृत भाषाका अध्ययन करनेका सुगम उपाय.)

पंचदशो भागः ।

लेखक और प्रकाशक

श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,

स्वाध्याय-मंडल, औंध, (जि० सातारा.)

द्वितीय वार ।

संवत् १९८८, शक १८५३, सन १९३१.

मूल्य पांच आने ।

द्वितीय, चतुर्थ और षष्ठ गण के
क्रियापद ।

गत १३ वें भागमें प्रथमगण और १४ वे भागमें दशम गण के क्रियापद बनानेकी विधि बताई है। येही गण विशेष उपयोगी धातुओंसे परिपूर्ण हैं और इनमें ही सबसे अधिक धातुओंकी संख्या है। इसलिये ये दो गण अच्छी प्रकार हुए तो आधेसे अधिक धातु हो चुके। अब थोडेसे धातु अन्य आठ गणोंमें हैं। उनमें से तीन गण अर्थात् द्वितीय, चतुर्थ और षष्ठ गणोंके धातुओं से क्रियापद बनानेकी विधि इस पुस्तकमें बतानी है। आशा है कि पाठक इसका अच्छा अभ्यास करेंगे।

सुबोधता के लिये इस पुस्तकमें प्रथम षष्ठगण, पश्चात् चतुर्थ गण और अंतमें द्वितीयगण के धातु दिये हैं।

रचयिता

औंध (जि० सातारा) } श्रीपाद दामोदर सातवळेकर
चैत्र वद्य १० सं० १९८८ } स्वाध्यायमंडल

मुद्रक तथा प्रकाशक—श्रीपाद दामोदर सातवळेकर,
भारतमुद्रणालय, औंध (जि० सातारा.)

ॐ

संस्कृत-पाठ-माला।

पंचदशो भागः।

पाठ १

षष्ठगण के धातु।

इससे पूर्व बताया है कि प्रथम गणके धातुओंको प्रत्यय लगनेके पूर्व "अ" लगता है और दशम गणके धातुओंको "अय" लगता है। उसी प्रकार इस षष्ठ गणके धातुओंको "अ" लगता है। परंतु प्रथम गण का "अ" =ह्रस्व स्वरोंका गुण करनेवाला है और प्रायः यह षष्ठ गणका "अ" गुण नहीं करता. जैसा—

१ बुध् (जानना) प्रथम गण=बोधति, बोधतः, बोधन्ति।

२ गुज् (शब्द करना) षष्ठ गण=गुजति, गुजतः, गुजन्ति।

यदि "बुध्" धातु षष्ठ गणमें होता तो उसका "बुधति" हो जाता और यदि "गुज्" धातु प्रथम गणमें होता तो उसका रूप "गोजति" हो जाता। इतना इन गणों में भेद है। पाठक इस भेद को ध्यानमें धारण करें। शेष षष्ठ गण के धातुओंके रूप बहुत अंशमें प्रथम गण के समान ही होते हैं, परंतु पूर्वोक्त गुण होने न होनेका भेद ही विशेष प्रधान स्थान रखता है। अब इसके रूप देखिये निम्न प्रकार होते हैं—

चल् (चलना)

१ लट् (वर्तमान काल) = १ चलति, चलतः, चलन्ति। २ चलसि, चलथः, चलथ। ३ चलामि, चलावः, चलामः।

२ लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूत) = १ चचाल, चेलतुः, चेलुः । २ चेलिथ, चेलथुः, चेल । ३ चचाल, चेलिव, चेलिम ।

३ लुट् (अनद्यतनभविष्य) = १ चलिता, चलितारौ, चलितारः । २ चलितासि, चलितास्थः, चलितास्थ । ३ चलितास्मि, चलितास्वः, चलितास्मः ।

४ लृट् (भविष्य) = १ चलिष्यति, चलिष्यतः, चलिष्यन्ति। २ चलिष्यसि, चलिष्यथः, चलिष्यथ । ३ चलिष्यामि, चलिष्यावः, चलिष्यामः॥

५ लेट् (इसका प्रयोग वेदमें होता है)

६ लोट् (आज्ञार्थ) = १ चलतु, चलताम्, चलन्तु । २ चल, चलतं, चलत । ३ चलानि, चलाव, चलाम ।

७ लङ् (अनद्यतनभूत) = १ अचलत्, अचलतां, अचलन् । २ अचलः, अचलतं, अचलत । ३ अचलम्, अचलाव, अचलाम ।

८ लिङ् (विधिलिङ्) = १ चलेत्, चलेताम्, चलेयुः । २ चलेः, चलेतम्, चलेत । ३ चलेयम्, चलेव, चलेम । (आशीर्लिङ्) = १ चल्यात्, चल्यास्ताम्, चल्यासुः। २ चल्याः, चल्यास्ताम्, चल्यास्त । ३ चल्यासम्, चल्यास्व, चल्यास्म ।

९ लुङ् (भूतकाल) = १ अचालीत्, अचालिष्टाम्, अचालिषुः २ अचालीः, अचालिष्टम्, अचालिष्ट। ३ अचालिषम्, अचालिष्व, अचालिष्म ॥

१० लृङ् (हेतुहेतुमद्भावार्थ)= १ अचलिष्यत्, अचलिष्यतां,

अचलिष्यन् । २ अचलिष्यः, अचलिष्यतम्, अचलिष्यत । ३ अचलिष्यम्, अचलिष्याव, अचलिष्याम ॥

पाठक इस प्रकार षष्ठगणके धातुके परस्मैपदी रूप बनावें–

षष्ठ गण के धातु ।

परस्मैपद ।

इष् =इच्छा करना । इच्छति । इयेष । एषिता, एष्टा । एषिष्यति ।
उज्झ् =छोडना । उज्झति । उज्झांचकार । उज्झिता । उज्झिष्यति ।
ऋच् =स्तुति करना । ऋचति । आनर्च । अर्चिता । अर्चिष्यति ।
ऋच्छ् =जाना । ऋच्छति । आनर्च्छ । ऋच्छिता । ऋच्छिष्यति ।
कुच् =संकोच होना । कुचति । चुकोच । कुचिता । कुचिष्यति ।
कुट् =कुटिल होना । कुटति । चुकोट । कुटिता । कुटिष्यति ।
कृत् =काटना । कृन्तति । चकर्त । कर्तिता । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति ।
कृ =फेंकना । किरति । चकार । करिता । करिष्यति ।
क्षुर =खुरचना । क्षुरति । चुक्षोर । क्षोरिता । क्षोरिष्यति ।
गु =शौच करना । गुवति । जुगाव । गुता । गुष्यति ।
गुज् =शब्द करना । गुजति । जुगोज । गुजिता । गुजिष्यति ।
गुञ्ज् =अस्पष्ट शब्द करना । गुञ्जति । जुगुञ्ज । गुंजिता । गुंजिष्यति ।
गुंफ् =माला करना । गुम्फति । जुगुम्फ । गुम्फिता । गुम्फिष्यति ।
गृं =निगलना । गिरति । जगार । गरिता । गरिष्यति ।
गिलति । जगाल । गलिता । गलिष्यति ।
घुर =शब्द करना । घुरति । जुघोर । घोरिता । घोरिष्यति ।

घूर्ण = घुमाना। घूर्णति। जुघूर्ण। घूर्णिता। घूर्णिष्यति।
चल् = चलना। चलति। चचाल। चलिता। चलिष्यति।

१ त्वं किं इच्छसि? तौ किं इच्छतः। ते क्रीडितुं इच्छन्ति। स कदा क्रीडां कर्तुं एषिष्यति। सर्वे बालकाः धावितुं एषिष्यन्ति किम्?

२ पंडिताः परमात्मानं ऋचन्ति। कः एवं देवं आनर्च? यदि त्वं अर्चिष्यसि तर्हि अहमपि देवं तथा अर्चिष्यामि।

३ यथा काष्ठकारः काष्ठं कृन्तति तथा वयं न कृन्तामः। नापितः केशान् कृन्तति।

४ बालकः बालकेन सह गुजति। तदा एवं कः जुगोज? यूयं कदा गुजिष्यथ? सर्वे पुरुषाः तत्र गुजन्ति।

५ बालिकाः पुष्पाणां मालाः गुम्फन्ति। मालाकारः उद्यानात् पुष्पाणि आनयति मालां च गुम्फति। त्वं कदा मालां गुम्फिष्यसि?

६ यंत्रकारः चक्राणि घूर्णति। त्वं किं घूर्णसि? यदा स घूर्णिष्यति तदा त्वं किं करिष्यसि?

७ सर्वे मानवाः सायंकाले भ्रमणाय चलिष्यन्ति किम्। बालकाः भ्रमणाय चलन्तु। त्वं अपि भ्रमणाय चल।

पाठक इस प्रकार धातुओंके रूप बनाकर वाक्य बनावें, और अपना अभ्यास बढावें। अपने व्यवहारके इस प्रकार वाक्य बनाने से ही संस्कृतमें बातचीत करनेका अभ्यास बढ सकता है।

पाठ २

अब इस पाठमें षष्ठगण परस्मैपदी धातुओंके कुछ रूप पाठकों की सुगमताके लिये दिये जाते हैं।

जुड् (जोडना)

१ लट् = (वर्तमान काल) = १ जुडति, जुडतः, जुडन्ति, २ जुडसि, जुडथः, जुडथ। ३ जुडामि, जुडावः, जुडामः।

तिल् (तेल लगाना)

२ लिट् = (अनद्यतनपरोक्षभूत) = १ तितेल, तितिलतुः, तितिलुः। २ तितेलिथ, तितिलथुः, तितिल। ३ तितेल, तितिलिव, तितिलिम।

तृप् (तृप्तहोना)

३ लुट् = (अनद्यतन भविष्य) = १ तर्पिता, तर्पितारौ, तर्पितारः। २ तर्पितासि, तर्पितास्थः, तर्पितास्थ। ३ तर्पितास्मि, तर्पितास्वः, तर्पितास्मः।

[सूचना— इस धातुके, "तर्प्ता, त्रप्ता" ऐसे भी और रूप होते हैं।]

त्रुट् (काटना)

४ लृट् =(भविष्य)= १ त्रुटिष्यति, त्रुटिष्यतः, त्रुटिष्यन्ति। २ त्रुटिष्यसि, त्रुटिष्यथः, त्रुटिष्यथ। ३ त्रुटिष्यामि, त्रुटिष्यावः, त्रुटिष्यामः

५ लेट् (इसका प्रयोग वेदमें ही केवल होता है)

धू =(हिलाना)

६ लोट् = (आज्ञार्थ) = १ धुवतु, धुवताम्, धुवन्तु। २ धुव, धुवतं, धुवत। ३ धुवानि, धुवाव, धुवाम।

नू (स्तुति करना)

७ लङ् =(अनद्यतनभूत) = १ अनुवत्, अनुवताम्, अनुवन्। २ अनुवः, अनुवतम्, अनुवत। ३ अनुवम्, अनुवाव, अनुवाम।

इस प्रकार अन्य धातुओंके रूप बनाइये—

षष्ठ गण परस्मैपद धातु।

चुट् = छेदना। चुटति। चुचोट। चुटिता। चुटिष्यति।
छुर = भेदन करना। छुरति।। चुच्छोर। छुरिता। छुरिष्यति।
जुड् = जोडना, बांधना। जुडति। जुजोड। जुडिता। जुडिष्यति।
तिल् = तेल लगाना। तिलति। तितेल। तेलिता। तेलिष्यति।
तुट् = टूटना, झाडना। तुटति। तुतोट। तुटिता। तुटिष्यति।
तुड् = तोडना। तुडति। तुतोड। तुडिता तुडिष्यति।
तृप् = तृप्त होना। तृपति। ततर्प। तर्पिता। तर्पिष्यति।
त्रुट् = काटना। त्रुटति। तुत्रोट। त्रुटिता। त्रुटिष्यति।
दृभ् = संबंध जोडना। दृभति। ददर्भ। दर्भिता। दर्भिष्यति।
संदृभ् = „ „। संदृभति। संददर्भ। संदर्भिता। संदर्भिष्यति।
धि = धारण करना। धियति। दिधाय। धेता। धेष्यति।
धू = हिलाना। धुवति। दुधाव। धुविता। धुविष्यति।
ध्रु = गति करना, स्थिर होना। ध्रुवति। दुध्राव। ध्रुता। ध्रुष्यति।
नू = स्तुति करना। नुवति। नुनाव। नुविता। नुविष्यति।
पिश् = रूपदेना। पिंशति। पिपेश। पेशिता। पेशिष्यति।
पुण् = शुभकर्म करना। पुणति। पुपोण। पोणिता। पोणिष्यति।

पुर् = आगे जाना। पुरति। पुपोर। पोरिता। पोरिष्यति।
पृण् = संतुष्ट होना। पृणति। पपर्ण। पर्णिता। पर्णिष्यति।
प्रच्छ् = पूछना। पृच्छति। पप्रच्छ। प्रष्टा। प्रक्ष्यति।
बृह् = उद्योग करना। बृहति। बबर्ह। बर्हिता। बर्हिष्यति।
भुज् = कुटिल होना। भुजति। बुभोज। भोक्ता। भोक्ष्यति।
मस्ज् = स्नान करना। मज्जति। ममज्ज। मंक्ता। मंक्ष्यति।
मृ = मरना। ममार। मर्ता। मरिष्यति।

संस्कृत वाक्य।

१ यथा नापितस्य क्षुरः छुरति तथा शूरस्य शस्त्राणि अपि छुरन्ति एव। तव छुरिकाः बालकं छुरिष्यन्ति।

२ त्वं किमर्थं वृक्षं तुडसि? कः उद्यानस्य वृक्षान् तुतोड? यः वृक्षं तुतोड स कुत्र अस्ति।

३ स देवान् मनुष्यान् पितॄन् च अन्नेन तर्पिष्यति। यः सदा अन्नादिना देवादीन् तृपति स एव श्रेष्ठो मनुष्यः।

४ वायुः वनस्थान् वृक्षान् धुवति। त्वं किमर्थं तत् काष्ठं अधुवः? स एव वस्त्रं धुवतु। त्वं तत् तथा मा धुव।

५ त्वं अधुना कं नुवसि? सर्वे मानवाः परमात्मानं नुवन्तु। कः अपि मानवं मा नुवतु।

६ शृणु स त्वां किं पृच्छति। यूयं पृच्छथ। ते प्रक्ष्यन्ति। यूयं सर्वे अपि प्रश्नान् पृच्छथ।

७ छात्राः नदीजले मज्जन्ति। ते सर्वे मनुष्याः तस्मिन् अगाधे जले ममज्जुः। त्वं कदा मंक्ष्यसि?

८ सर्वेऽपि प्राणिनः जलेन उदरं पृणन्ति। त्वं कदा तत्पात्रं अपृणः? मेघः जलेन पृथिवीं पर्णिष्यति।

९ अहं इदानीं तिलामि। स श्वः तेलिष्यति। त्वं कदा तेलिष्य-

सि? यदा सर्वे तेलिष्यन्ति तदा अहमपि तेलिष्यामि ।

पाठक इस ढंगसे वाक्य बनावें और धातुओं के रूप बनानेका अभ्यास करें। अब थोडेसे धातु दिये जाते हैं—

पष्ठगण परस्मैपद धातु ।

मृश् = विचार करना। मृशति। ममर्श। म्रष्टा। म्रक्ष्यति।
रुज् = भग्न होना। रुजति। रुरोज। रोक्ता। रोक्ष्यति।
लिख् = लिखति। लिलेख। लेखिता। लेखिष्यति।
विश् = प्रवेश करना। विशति। विवेश। वेष्टा। वेक्ष्यति।
व्रश्च् = छेदन करना। व्रश्चति। वव्रश्च। व्रश्चिता, व्रष्टा। व्रश्चिष्यति, व्रक्ष्यति।
शुभ् = शोभित होना। शुभति। शुशोभ। शोभिता। शोभिष्यति।
सुर् = ऐश्वर्ययुक्त होना। सुरति। सुषोर। सोरिता। सोरिष्यति।
सू = प्रेरणा करना। सुवति। सुषाव। सविता। सविष्यति।
सृज् = उत्पन्न करना। सृजति। ससर्ज। स्रष्टा। स्रक्ष्यति।
स्पृश् = स्पर्श करना। स्पृशति। पस्पर्श स्प्रष्टा। स्प्रक्ष्यति।
स्फुट् = विकसित होना। स्फुटति। पुस्फोट। स्फुटिता। स्फुटिष्यति।
स्फुर् = स्फुरण होना। स्फुरति। पुस्फोर। स्फुरिता। स्फुरिष्यति।
स्फुल् = हिलना। स्फुलति। फुस्फोल। स्फुलिता। स्फुलिष्यति।
हिल् = हिलना, भाव करना। हिलति। जिहेल। हेलिता। हेलिष्यति।

कुछ लकारों के रूप।

विश् (घुसना)

८ लिङ् (विधिलिङ्) = १ विशेत्, विशेताम्, विशेयुः। २ विशेः, विशेतम्, विशेत। ३ विशेयम्, विशेव, विशेम॥

(आशीर्लिङ्) १ विश्यात्, विश्यास्ताम्, विश्यासुः। २ विश्याः, विश्यास्तं, विश्यास्त। ३ विश्यासं, विश्यास्व, विश्यास्म।

९ लुङ् (भूतकाल) = १ अविक्षत्, अविक्षताम्, अविक्षन्, २ अविक्षः, अविक्षतम्, अविक्षत। ३ अविक्षम्, अविक्षाव, अविक्षाम॥

१० लृङ् (हेतुहेतुमद्भावार्थे) = १ अवेक्ष्यत्, अवेक्ष्यताम्, अवेक्ष्यन्। २ अवेक्ष्यः, अवेक्ष्यतम्, अवेक्ष्यत। ३ अवेक्ष्यम्, अवेक्ष्याव, अवेक्ष्याम॥

संस्कृत वाक्य।

१ त्वं किं इदानीं मृशसि? अहं किमपि न मृशामि। त्वं एव सर्वं मृश। मनुष्याः मृशन्तु। त्वं किं न म्रक्ष्यसि?

२ बालकाः स्वगृहे विशन्तु। पक्षिणः तत्र न वेक्ष्यन्ति। त्वं कदा तस्मिन् गृहे वेक्ष्यसि?

३ अधिकारिणः पत्राणि लिखन्ति। रामः एकं पत्रं लिलेख। यदा त्वं निबंधं लेखिष्यसि तर्हि अहं नैव लेखिष्यामि।

४ मलिनाः पुरुषाः तत्र जलं स्पृशन्तु। त्वं तान् रुग्णान् न स्पृश। अहमेव तं स्प्रक्ष्यामि।

५ नटः तत्र कथं हिलति तत् पश्य। त्वं तथा न हिलसि। कदा त्वं तथा अहिलः यथा स हिलति।

६ त्वं सर्वानपि वृक्षान् किमर्थं व्रश्चसि? स कदा वनस्पतीन् वव्रश्च? अहं कदापि नैव व्रश्चिष्यामि।

७ नरपतिः सभायां शुभति। त्वमपि तथा शुभसि यथा स शुभति। अलंकारैः त्वं शोभिष्यसि।

पाठक इस प्रकार वाक्य बनाकर अपना अभ्यास बढावें।

पाठ ३

षष्ठ गणके आत्मनेपद धातु।

षष्ठ गणके परस्मैपदी धातुओंके रूप बनानेकी विधि पूर्व पाठों में पाठकोंने देखी है अब आत्मनेपदी धातुओंकी विधि यहां बताई जाती है—

कु (शब्द करना)

१ लट् (वर्तमानकाल) = १ कुवते, कुवेते, कुवन्ते। २ कुवसे, कुवेथे, कुवध्वे। ३ कुवे, कुवावहे, कुवामहे॥

जुष् (सेवन करना)

२ लिट् (अनद्यतन भूतकाल)=१जुजुषे, जुजुषाते, जुजुषिरे।२ जुजुषिषे, जुजुषाथे, जुजुषिध्वे। ३ जुजुषे, जुजुषिवहे, जुजुषिमहे॥

आ-दृ (आदर करना)

३ लुट् (अनद्यतन भविष्य) = १ आदर्ता, आदर्तारौ, आदर्तारः। २ आदर्तासे, आदर्तासाथे, आदर्ताध्वे। ३ आदर्ताहे, आदर्तास्वहे, आदर्तास्महे।

धृ (रहना)

४ लृट् (भविष्यकाल) = १ धरिष्यते, धरिष्येते, धरिष्यन्ते। २ धरिष्यसे, धरिष्येथे, धरिष्यध्वे। ३ धरिष्ये, धरिष्यावहे, धरिष्यामहे॥

लस्ज् (लज्जा करना)

५ लोट् (आज्ञार्थ) = १ लज्जतां, लज्जेताम्, लज्जन्ताम्। २ लज्जस्व, लज्जेथाम्, लज्जध्वम्। ३ लज्जै, लज्जावहै, लज्जामहै।

पाठक इस रीतिसे निम्नलिखित धातुओंके रूप बनावें—

षष्ठगणके धातु।

आत्मनेपद।

कु = शब्द करना। कुवते। चुकुवे। कुविता। कुविष्यते।

जुष् = प्रीति करना, सेवन करना। जुषते। जुजुषे। जोषिता। जोषिष्यते।

आदृ = आदर करना। आद्रियते। आदद्रे। आदर्ता। आदरिष्यते।

धृ = रहना। ध्रियते। दध्रे। धर्ता। धरिष्यति।

मृ = प्राणत्याग करना। म्रियते।

लस्ज्=लज्जा करना। लज्जते। ललज्जे। लज्जिता। लज्जिष्यते।

(सूचना— "मृ" धातुके कुछ रूप परस्मैपदके समान और कुछ आत्मनेपद के समान होते हैं।)

इन धातुओंके रूपोंका उपयोग करके संस्कृत वाक्य बनाइये—

संस्कृत वाक्य।

१ कः अत्र कुवते? ते किमर्थं कुवन्ते। त्वं किं न तथा कुवसे यथा स कुवते। वयं न कुवामहे।

२ त्वं किं जोषिष्यसे? आवां जुषावहे, वयमपि जुषामहे। ते जोषितारः।

३ छात्राः गुरुं आदरिष्यन्ते। कौ छात्रौ गुरुं न आदरिष्येते? त्वं राजानं किं न आदरिष्यसे?

४ सर्वाः स्त्रियः लज्जन्ते। त्वं एवं किमर्थं लज्जसे ? कः अपि पुरुषः एवं न लज्जते।

५ प्राणिनः म्रियन्ते। मानवाः अपि म्रियन्ते। कथं योगी शीघ्रं न म्रियते ?

इस प्रकार धातुओंका उपयोग किया जा सकता है।

षष्ठ गणके उभयपदी धातु।

उभयपदी धातुओंके रूप दोनों प्रकार अर्थात् परस्मैपदी और आत्मनेपदी धातुओंके रूपोंके समान होते हैं—

कृष् (हल चलाना)

(१) लट् (वर्तमान काल) = (परस्मैपदी) = १ कृषति कृषतः, कृषन्ति। २ कृषसि, कृषथः, कृषथ। ३ कृषामि, कृषावः, कृषामः॥

(आत्मनेपदी) = १ कृषते, कृषेते,। कृषन्ते। २ कृषसे, कृषेथे कृषध्वे। ३ कृषे, कृषावहे, कृषामहे।

क्षिप् (फेंकना)

२ लङ् (अनद्यतन भूत) = (परस्मै०) १ अक्षिपत्, अक्षिपताम्, अक्षिपन्। २ अक्षिपः, अक्षिपतम्, अक्षिपत। ३ अक्षिपम्, अक्षिपाव, अक्षिपाम॥

(आत्मने०) = १ अक्षिपत, अक्षिपेताम्, अक्षिपन्त। २ अक्षिपथाः, अक्षिपेथाम्, अक्षिपध्वम्। ३ अक्षिपे, अक्षिपावहि, अक्षिपामहि॥

तुद् (दुःखी होना)

(३) लोट् (आज्ञार्थ) = (परस्मै०) = १ तुदतु, तुदताम्, तुदन्तु। २ तुद, तुदतम्, तुदत। ३ तुदानि, तुदाव, तुदाम।

(आत्मने०) १ तुदतां, तुदेताम्, तुदन्ताम्। २ तुदस्व, तुदेथाम्, तुदध्वम्। ३ तुदै, तुदावहै, तुदामहै ॥

मुच् (छोडना)

(४) विधिलिङ् = (विध्यर्थ) = (परस्मै०) = १मुञ्चेत् मुञ्चेताम्, मुञ्चेयुः। २ मुञ्चेः, मुंचेतम्, मुंचेत। ३ मुञ्चेयम्, मुञ्चेव, मुञ्चेम ॥

(आत्मने०) = १ मुञ्चेत, मुंचेयाताम्, मुंचेरन्। ३ मुंचेथाः, मुञ्चेयाथाम्, मुञ्चेध्वम्। ३ मुञ्चेय, मुञ्चेवहि, मुञ्चेमहि ॥

अब षष्ठगण उभयपदी धातु देखिये-

षष्ठगणके धातु।

उभय पद।

कृष् = हल चलाना। कृषति-ते। चकर्ष, चकृषे। क्रष्टा, कर्ष्टा। कर्क्ष्यति—ते। क्रक्ष्यति—ते।

क्षिप् = फेंकना। क्षिपति-ते। चिक्षेप। क्षेप्ता। क्षेप्स्यति-ते

तुद् = व्यथित होना। तुदति—ते। तुतोद, तुतुदे। तोत्ता। तोत्स्यति—ते।

दिश् = कहना, आज्ञा करना। दिशति—ते। दिदेश, दिदिशे। देष्टा। देक्ष्यति—ते।

नुद् = प्रेरणा करना। नुदति—ते। नुनोद, नुनुदे। नोत्ता। नोत्स्यति—ते।

भ्रस्ज् = भूनना। भृज्जति—ते। बभ्रज्ज, बभर्ज। भर्ष्टा भ्रक्ष्यति—ते।

मिल् = मेल करना। मिलति-ते। मिमेल, मिमिले। मेलिता। मेलिष्यति-ते।

मुच् = छोडना। मुञ्चति-ते। मुमोच, मुमुचे। मोक्ता। मोक्ष्यति - ते।

लिप् = लेपन करना। लिम्पति--ते। लिलेप- लिलिपे। लेप्ता। लेप्स्यति—ते।

विद् = प्राप्त होना। विन्दति—ते। विवेद, विविदे। वेत्ता, वेदिता। वेत्स्यति—ते, वेदिष्यति—ते।

सिंच् = सिंचन करना। सिंचति-ते। सिषेच, सिषिचे। सेक्ता। सेक्ष्यति—ते।

इन धातुओंके रूप बनाकर वाक्यों में उनका उपयोग कीजिये-

संस्कृत वाक्य।

१ कृषीवलाः भूमिं कृषन्ति। ते भूमिं कदा कर्क्ष्यन्ते। प्रथमं राजा भूमिं कृषते, पश्चात् प्रजाजनाः कृषन्ते।

२ सः वस्त्रं कूपे क्षिपति। अहं मम वस्त्रं तत्र न अक्षिपम्। तौ तत्र किं क्षेप्स्येते?

३ तस्य भृत्यः तुदति। सः अतुदत। तौ न अतुदेताम्। स तत्र तोत्स्यति किम्?

४ रामः लक्ष्मणं दिदेश। स त्वां कदा देक्ष्यति? अहं तं न अदिशम्। स एव सर्वान् दिशतु।

५ स धान्यं भृज्जते। स न बभर्जे। अहं एव चणकान् भ्रक्ष्यामि। त्वं भ्रक्ष्यसि किम्?

६ सः अद्य तं मिलति। न स गतमासे एव मिमेल। त्वं कदा मेलिष्यसि? सः न अमिलत्।

७ स इदानीं जलं मुंचति। मेघाः आकाशात् जलं मुञ्चन्ति। त्वं तं पशुं कदा मोक्ष्यसि?

८ त्वं स्वकीयं गृहं कदा लेप्स्यसे ? अहं तत्स्थानं न लिम्पामि। स एव लिम्पतु।

९ मनुष्यः ध्यानेन सुखं विन्दते। आत्मना विन्दते वीर्यम्। विद्यया विन्दतेऽमृतम्।

१० स उद्याने वृक्षेभ्यः जलं सिञ्चति। त्वमपि तथैव जलं सिञ्चस्व। वद, त्वं कदा जलं सेक्ष्यसे?

पाठक इस प्रकार वाक्य बनानेका अभ्यास करें। यहां षष्ठ गण के धातुओंका प्रकरण समाप्त हुआ। अब चतुर्थ गण के धातुओंका विचार आगे बताया जायगा।

पाठ ४

रामायणम्।

एवं विराधं राक्षसं हत्वा ते शरभंगस्याश्रमं जग्मुः। स तु तपोधनो रामं दृष्ट्वोवाच हे नरव्याघ्र रामचंद्र! तवागमनस्य वृत्तान्तं श्रुत्वा, त्वामतिथिमदृष्ट्वा ब्रह्मलोकं न गच्छामि, इति निश्चयो मया कृतः। अतस्त्वां द्रष्टुकाम एवाऽहं स्थितोऽत्र।"

इत्युक्त्वा रामं संपूज्य, तस्याऽऽतिथ्यं कृत्वा स्वयमचिरादेवाऽग्निं प्रविवेश।

ततो बहवस्तापसा राममभिगम्योचुः "महानयं ब्राह्मणभूयिष्ठो वानप्रस्थगणो राक्षसैरनाथवद्धन्यते। अतोऽस्माकं त्वमेव नाथः। एहि पश्य। घोरै राक्षसैर्महत् कंदनं कृतम्। एवं तपस्विनां दुःखं न वयं मृष्यामः। त्वां च वयं सर्वेऽपि रक्षणार्थं समुपस्थिताः।"

तापसानां वचनं श्रुत्वा राम उवाच- "भो भो विप्राः! मम वनवासो भवतां दुःखविनाशाय तथा च भवतां रक्षणायैवास्ति। अतो भवद्भिर्भयं न कर्तव्यम्। अहं शीघ्रमेव सर्वान् राक्षसान् नाशयिष्यामि।" इति।

ततः सीतारामलक्ष्मणास्तैः सर्वैरपि द्विजैः सह ऋषेः सुतीक्ष्णस्याश्रमपदं जग्मुः। अग्रतो रामो मध्ये सीता पृष्ठतो धनुष्पाणिर्लक्ष्मणश्चेति क्रमेण ते सर्वेषां तपस्विनामाश्रमान् जग्मुः। तत ऊर्ध्वं रामोऽगस्त्याश्रमं सीतया लक्ष्मणेन च सह गतः।

किंचिद्दूरं गत्वा रामोऽगस्त्याश्रमं ददर्श। तत्र गत्वा महाबाहू रामः सूर्यसममगस्त्यं मुनिं दृष्ट्वा, तं मुनिमभिवाद्य तत्रैव कृताञ्जलिस्तस्थौ।

मुनिश्रेष्ठोऽगस्त्यो राममुवाच— "भवान् मम पूज्योऽतिथिर्मान्यश्च। ममाश्रमे विश्वकर्मणा निर्मितं हेमवज्रविभूषितं दिव्यं चापं विद्यते ब्रह्मणा दत्ताश्च शरोत्तमा अत्र सन्ति। अक्षय्यसायकौ तूणीरौ च। रजतकोशश्च असिरस्ति। हे राम! तव जयाय एतान् प्रतिगृह्णीष्व। तत्सर्वं श्रेष्ठमायुधजातं रामाय दत्वाऽगस्त्यो रामं पुनरब्रवीत्। इतो द्वियोजनादूर्ध्वं पंचवटीति विश्रुतो देशः। तत्र गत्वा स्वकीयं आश्रमं कुरु। स एव प्रदेशो यत्र त्वया अत ऊर्ध्वं वस्तव्यम्।

अथैवं पञ्चवटीं गच्छन्रघुनंदनो महाकायं भीमपराक्रमं गृध्रं दृष्टवान्। तं गृध्रं दृष्ट्वा तौ महाभागौ रामलक्ष्मणौ तं राक्षसं मेनाते "को भवान्" इति पृष्टस्तु स गृध्र उवाच— "वत्स राम! मामात्मनः पितुर्वयस्यं विद्धि।" इति। पूजयित्वा पितृसखं गृध्रं राघवस्तस्य कुलं नाम च पप्रच्छ। स आचचक्षे। प्रजापतेर्दक्षस्य षष्टिर्दुहितरः। तासां अष्टौ कश्यपः प्रतिजग्राह। तासु

ताम्रायाः शुकी नाम्नी एकतमा कन्यका बभूव। तस्याः पौत्री विनतानाम्न्यासीत्। विनतायाः पुत्रयोर्गरुडारुणयोर्मध्येऽरुणादहं जातः। जटायुरिति मे नाम। संपातिश्च ममाग्रजः। सोऽहं यदीच्छसि ते सहायको भविष्यामि। सलक्ष्मणे त्वयि बहिर्यातेऽहं सीतां रक्षिष्ये। इति।' एवं जटायुषा कथितं वृत्तान्तं रामः शुश्राव। श्रुत्वा च तं पितुर्मित्रं ज्ञात्वा पूजयामास।

ततस्तेन पक्षिणा सार्धं पञ्चवटीं गत्वा रामलक्ष्मणौ रम्ये गोदावरीप्रदेशे यथा कथितमगस्त्येन तथाऽऽश्रमं चक्रतुः। बहुफले तस्मिन्प्रदेशे सह सीतया रामलक्ष्मणौ सुखेन कंचित्कालं न्यवसताम्।

अथ कदाचिद् दशग्रीवस्य रक्षसो भगिनी शूर्पणखा देवतोपमं रामं विलोक्य तत्रागता। तं रामं दृष्ट्वा सा राक्षसी काममोहिता बभूव। तां दृष्ट्वा रामोऽपि स्मितपूर्वमब्रवीत्। 'कृतदारोऽस्मि। इयं मम दयिता भार्या सीता। अतो मम भ्रातरं भज।' एतच्छ्रुत्वा रामं विसृज्य राक्षसी लक्ष्मणं प्राप्ता। तामागतां लक्ष्मणोऽब्रवीत्। 'कथं दासस्य मे भार्या भूत्वा त्वं दासी भवितुमिच्छसि? परवशोऽहम्। मम भ्राता राम एव त्वां भजिष्यति। गच्छ तं प्रति।'

सा पुनः रामं गत्वोवाच। 'एवंभूतां ते मानुषीं भार्यां भक्षयिष्यामि। निःसपत्ना भूत्वा त्वया सह चरिष्यामि।' तच्छ्रुत्वा कुपितो रामो लक्ष्मणमब्रवीत्। 'अनार्यैः सहाऽऽर्यैः कथंचनैवं परिहासो नैव कार्यः। अलं परिहासेन।'

लक्ष्मणस्तु तच्छ्रुत्वा खड्गमुद्धृत्य तस्याः शूर्पणखायाः कर्णनासिके चिच्छेद। सा तु शूर्पणखा तदा विस्वरं विनद्य यथागतं वनं प्रदुद्राव। सा ततो रुधिरं विक्षरन्ती घोरदर्शना शूर्पणखा भ्रातुः खरस्य स्थानं गत्वा सर्वं वृत्तान्तं शशंस।

एवंविधां भगिनीं शूर्पणखां दृष्ट्वा खरः खरतरं वाचं स्वभ्रातरं

*

दूषणनामानमुवाच। 'हे भ्रातः! चित्तानुवर्तिनां मम राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि सज्जीकुरु। इति।' एवं ब्रुवाणस्य तस्यैवं दूषण आचचक्षे। 'युक्तो महारथः सदश्वैः। निर्यातानि च घोराणां राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि।'

तानागतान्राक्षसान् रामो ददर्श। रामोऽपि चापमुद्यम्य ज्याघोषेण दिशः पूरयन् तत्रैव सज्जीभूत्वा स्थितः। क्रुद्धा निशाचरा रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त। रामस्य शरा अपि राक्षसानां प्राणानाददुः। क्रमेणैकेनैव शरेण रामेण राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि हतानि।

राक्षसानां वधादूर्ध्वं रामस्तत्रैव सीतया सह लक्ष्मणेन च सह उवास।

शब्दार्थ।

नरव्याघ्रः = मनुष्यश्रेष्ठ
धनुष्पाणिः = धनुष्य हाथमें लिया हुआ
कृताञ्जलिः = हाथ जोडा हुआ
हेमवज्रविभूषितः = सोने और वज्रसे भूषित
अक्षय्यसायकः = जिससे बाण समाप्त नहीं होते
रजतकोशः = चांदीका कोश जिसमें तलवार रहती है।

पितृसखः = पिताका मित्र
प्रतिजग्राह = शादी की
पौत्री = पुत्रीकी पुत्री
न्यवसतां = वास किया
कृतदारः = जिसने विवाह किया है
दयिता = प्रिया
परवशः = परतंत्र
कथंचन = किस प्रकार भी
अलं = बस
विस्वरं = बेसुर
खरतरं = अधिक कठोर

आयुधजातं=शस्त्रोंका समूह	निर्यात=गये हुए ।
द्वियोजनं=दो योजन	सम्जीभूतः=तैयार
वयस्यः=मित्र	आददुः=लिया ।

पाठ ५

चतुर्थ गणके परस्मैपदी धातु।

जिस प्रकार प्रथम गण के धातुओंको " अ ", दशम गणके धातुओंको " अय " और षष्ठ गणके धातुओंको " अ " लगता है उसी प्रकार चतुर्थ गणके धातुओंको " य " लगता है। उदा-हरण देखिये—

१ प्रथमगण = वद् + अ +ति=वदति ।

२ दशम गण=भक्ष्+अय+ति=भक्षयति ।

३ षष्ठ गण = विश्+ अ +ति=विशति ।

४ चतुर्थगण= क्रुध्+ य + ति=क्रुध्यति ।

पाठक इन चिन्होंको स्मरण रखें। ये गणचिन्ह हैं। इनका नाम विकरण है। अब चतुर्थ गणके रूपोंका विधि बताते हैं। पाठक समझ ही गये होंगे कि " ति " के पूर्व " य " अधिक लगता है शेष रूप प्रथम गणके समान ही होते हैं—

चतुर्थ गण परस्मैपदी धातु ।

अस् (फेंकना)

१ लट् = (वर्तमान काल) १ अस्यति, अस्यतः, अस्यन्ति । २ अस्यसि, अस्यथः, अस्यथ । ३ अस्यामि, अस्यावः, अस्यामः ।

क्रुध् (क्रोधित होना)

२ लिट् = (अनद्यतन परोक्षभूत) = १ चुक्रोध, चुक्रुधतुः, चुक्रुधुः। २ चुक्रोधिथ, चुक्रुधथुः, चुक्रुध। ३ चुक्रोध, चुक्रुधिव, चुक्रुधिम।

क्लम् (थकना)

३ लुट्= (अनद्यतन भविष्य) = १ क्लमिता, क्लमितारौ, क्लमितारः। २ क्लमितासि, क्लमितास्थः क्लमितास्थ। ३ क्लमितास्मि, क्लमितास्वः। क्लमितास्मः।

कुप् (क्रोध करना)

४ लृट्=(भविष्यकाल)=१ क्रोधिष्यति, क्रोधिष्यतः क्रोधिष्यन्ति। २ क्रोधिष्यसि, क्रोधिष्यथः, क्रोधिष्यथ। ३ क्रोधिष्यामि, क्रोधिष्यावः, क्रोधिष्यामः।

५ लेट् का प्रयोग भाषामें नहीं, केवल वेदमें है।

कुप् (क्रोध करना)

६ लोट् = (आज्ञार्थ) = १ कुप्यतु, कुप्यताम्, कुप्यन्तु। २ कुप्य, कुप्यतम्, कुप्यत। ३ कुप्यानि, कुप्याव, कुप्याम।

७ लङ्= (अनद्यतन भूत) = १ अकुप्यत्, अकुप्यताम्, अकुप्यन्। २ अकुप्यः। अकुप्यतम्, अकुप्यत। ३ अकुप्यम्, अकुप्याव, अकुप्याम।

८ लिङ्=(विधिलिङ्) = १ कुप्येत्, कुप्येताम्, कुप्येयुः। २ कुप्येः, कुप्येतम्, कुप्येत। ३ कुप्येयम्, कुप्येव, कुप्येम।

(आशीर्लिङ्) = १ कुप्यात्, कुप्यास्ताम्, कुप्यासुः। २ कुप्याः। कुप्यास्तम्, कुप्यास्त। ३ कुप्यासम्, कुप्यास्व, कुप्यास्म।

९ लुङ् = (भूतकाल) = १ अकुपत्, अकुपताम्, अकुपन् । २ अकुपः, अकुपतम्, अकुपत । ३ अकुपम् अकुपाव, अकुपाम ॥

१० लृङ् = (हेतुहेतुमद्भावार्थ) = १ अकोपिष्यत्, अकोपिष्यताम्, अकोपिष्यन् । २ अकोपिष्यः, अकोपिष्यतम्, अकोपिष्यत । ३ अकोपिष्यम्, अकोपिष्याव, अकोपिष्याम ॥

इस प्रकार निम्नलिखित धातुओंके रूप बनाइये—

चतुर्थ गण के धातु ।

परस्मैपद

अस् = फेंकना । अस्यति । आस । असिता । असिष्यति ।

ऋध् = वृद्धि होना । ऋध्यति । आनर्ध । अर्धिता । अर्धिष्यति ।

कुप् = क्रोध करना । कुप्यति । चुकोप । कोपिता। कोपिष्यति।

कृश् = अशक्त होना । कृश्यति। चकर्श। कर्शिता। कर्शिष्यति।

क्रुध् = गुस्सा करना । क्रुध्यति । चुक्रोध । क्रोद्धा। क्रोत्स्यति।

क्लम् = थकना । क्लाम्यति । चक्लाम । क्लमिता । क्लमिष्यति ।

क्लिद = भींगना । क्लिद्यति । चिक्लेद । क्लेत्ता । क्लेदिता । क्लेत्स्यति, क्लेदिष्यति ।

क्षम् = सहन करना । क्षाम्यति । चक्षाम । क्षमिता, क्षन्ता । क्षमिष्यति, क्षंस्यति ।

क्षिप् = फेंकना । क्षिप्यति । चिक्षेप । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति ।

क्षुध् = भूख लगना । क्षुध्यति । चुक्षोध । क्षोद्धा । क्षोत्स्यति ।

क्षुभ् = क्षुब्ध होना। क्षुभ्यति । चुक्षोभ। क्षोभिता। क्षोभिष्यति।

गुप् = गुप्त रखना । गुप्यति । जुगोप । गोपिता । गोपिष्यति ।

गृध् = लोभ करना। गृध्यति। जगर्ध। गर्धिता गर्धिष्यति।
छो = काटना। छ्यति। चच्छौ। छाता। छास्यति।
जॄ = जीर्ण होना। जीर्यति। जजार। जरिता, जरीता। जरिष्यति, जरीष्यति।
तम् = इच्छा करना। ताम्यति। तताम। तमिता। तमिष्यति।
तुष् = संतुष्ट होना। तुष्यति। तुतोष। तोष्टा। तोक्ष्यति।

संस्कृत वाक्य।

१ युद्धे वीरः शरान् अस्यति। त्वं बाणान् असिष्यसि किम्? सः शस्त्राणि शत्रूणां उपरि अस्यतु।

२ तौ कुप्यतः। ते कुप्यन्ति। स इदानीं कुप्यतु। स तदा तथा न अकुप्यत् यथा त्वं अकुपः। यदि स अकोपिष्यत् तर्हि अहमपि कोपिष्यामि।

३ यूयं कृश्यथ। किमर्थं ते चकृशुः। त्वं कर्शिष्यसि किम्? सः अकृश्यत्।

४ सर्वे प्राणिनः क्लाम्यन्ति। कः न क्लामिष्यति? यदि सः अक्लामिष्यत् तर्हि त्वमपि न गच्छ।

५ यूयं वस्त्राणि क्षिपत। सः वस्त्रं क्षिपतु। त्वं इदानीं बाणान् क्षेप्स्यसि किम्?

६ बालकः इदानीं क्षुध्यति। त्वं नैव क्षुध्यसि। स कदा क्षोत्स्यति? स नाऽक्षुध्यत्।

७ वीरः न कदापि गृध्यति। स किमर्थं गर्धिष्यति। अहं कदापि नैव गर्धिष्यामि।

८ ईश्वरः भक्त्या तुष्यति। राजा बलेन तुष्यति। त्वं कथं तुष्यसि? अहं धनेन नातुष्यम्।

पाठक इस ढंगसे वाक्य बनावें और संस्कृत का अभ्यास बढावें।

पाठ ६

चतुर्थ गण परस्मैपदी धातु।

पाठकों की सुगमता के लिये चतुर्थ गणके धातुओंके कुछ रूप यहां बताये जाते हैं—

तृप् (तृप्त होना)

१ लट् = (वर्तमानकाल) = १ तृप्यति, तृप्यतः, तृप्यन्ति। २ तृप्यसि, तृप्यथः, तृप्यथ। ३ तृप्यामि, तृप्यावः, तृप्यामः।

२ लङ्=(अनद्यतनभूत)= १ अतृप्यत्,अतृप्यताम्, अतृप्यन्। २ अतृप्यः, अतृप्यतम्, अतृप्यत। ३ अतृप्यम्, अतृप्याव, अतृप्याम।

३ लोट् = (आज्ञार्थ) = १ तृप्यतु, तृप्यताम्,तृप्यन्तु। २तृप्य, तृप्यतम्, तृप्यत। ३ तृप्याणि, तृप्याव, तृप्याम।

४ लिङ् = (विधिलिङ्) = १ तृप्येत्, तृप्येताम्, तृप्येयुः। २ तृप्येः, तृप्येतम्, तृप्येत। ३ तृप्येयम्, तृप्येव, तृप्येम।

(आशीर्लिङ्) १ तृप्यात्, तृप्यास्ताम्, तृप्यासुः। २ तृप्याः, तृप्यास्तं, तृप्यास्त। ३ तृप्यासम्, तृप्यास्व, तृप्यास्म॥

त्रस् (त्रस्त होना)

५ लृट् = (भविष्यकाल) = १ त्रसिष्यति, त्रसिष्यतः, त्रसिष्यन्ति। २ त्रसिष्यसि, त्रसिष्यथः, त्रसिष्यथ। ३त्रसिष्यामि त्रसिष्यावः, त्रसिष्यामः।

नृत् (नांचना)

६ लिट्=(अनद्यतन परोक्ष भूत)= १ ननर्त, ननृततुः, ननृतुः । २ ननर्तिथ, ननृतथुः, ननृत । ३ ननर्त, ननृतिव, ननृतिम ॥

इसी प्रकार निम्नलिखित धातुओंके रूप पाठक बना सकते हैं-

चतुर्थ गण परस्मैपद धातु ।

तृप्=तृप्त होना। तृप्यति । ततर्प । तर्पिता, तर्प्ता । तर्पिष्यति, तप्स्र्यति ।

तृष्=प्यास लगना । तृष्यति । ततर्ष । तर्षिता । तर्षिष्यति ।

त्रस्=त्रस्त होना । त्रस्यति । तत्रास । त्रसिता । त्रसिष्यति ।

दम्=वश होना । दाम्यति । ददाम । दमिता । दमिष्यति ।

दस्=नाश होना । दस्यति । ददास । दसिता । दसिष्यति ।

दिव्=खेलना । दीव्यति । दिदेव । देविता । देविष्यति ।

दुष् = दूषित होना । दुष्यति । दुदोष । दोष्टा । दोक्ष्यति ।

दृप् = गर्विष्ठ होना। दृप्यति । ददर्प । दर्पिता, दर्प्ता, द्रप्ता । दर्पिष्यति, दप्स्र्यति, द्रप्स्यति ।

दो = टुकडा करना । द्यति। ददौ । दाता । दास्यति ।

द्रुह् = द्वेष करना, द्रोह करना । द्रुह्यति । दुद्रोह । द्रोहिता, द्रोग्धा, द्रोढा । द्रोहिष्यति, ध्रोक्ष्यति ।

नश् = नाश होना । नश्यति । ननाश । नशिता; नंष्टा । नशिष्यति, नंक्ष्यति ।

नृत् = नाचना । नृत्यति । ननर्त । नर्तिता । नर्तिष्यति. नर्त्स्यति ।

पुष् = पुष्ट होना । पुष्यति । पुपोष । पोष्टा । पोक्ष्यति ।

भ्रम् = घूमना । भ्राम्यति । बभ्राम । भ्रमिता । भ्रमिष्यति ।

भ्रंश् = गिरना। भ्रश्यति। बभ्रंश। भ्रंशिता। भ्रंशिष्यति।
मद् = हर्षित होना। माद्यति। ममाद। मदिता। मदिष्यति।
मिद् = प्रीति करना। मेद्यति। मिमेद। मेदिता। मेदिष्यति।
मुह् = मूर्छित होना। मुह्यति। मुमोह। मोहिता। मोहिष्यति।
मृग् = ढूंढना, शिकार करना। मृग्यति। ममर्ग। मर्गिता। मार्गिष्यति।
मृष् = सहन करना। मृष्यति। ममर्ष। मर्षिता। मर्षिष्यति।
यस् = प्रयत्न करना। यस्यति। ययास। यसिता। यसिष्यति।
राध् = बढना। राध्यति। रराध। राद्धा। रात्स्यति।
रिष् = नाश होना। रिष्यति। रिरेष। रेषिता। रेषिष्यति।
रुष् = हिंसा करना। रुष्यति। रुरोष रोषिता, रोष्टा। रोषिष्यति।
लुप् = भ्रांत होना। लुप्यति। लुलोप। लोपिता। लोपिष्यति।
लुभ् = लोभ करना। लुभ्यति। लुलोभ। लोभिता, लोब्धा। लोभिष्यति।
व्यध् = ताडन करना। विध्यति। विव्याध। व्यद्धा। व्यत्स्यति।
व्रीड = लज्जा करना। व्रीडयति। विव्रीड। व्रीडिता। व्रीडिष्यति।
शम् = शांत होना। शाम्यति। शशाम। शमिता। शमिष्यति।
शुध् = शुद्ध होना। शुध्यति। शुशोध। शोद्धा। शोत्स्यति।
शुष् = सूखना। शुष्यति। शुशोष। शोष्टा। शोक्ष्यति।
शो = बारीक करना। श्यति। शशौ। शाता। शास्यति।
श्रम् = थकना, श्रम करना। श्राम्यति। शश्राम। श्रमिता। श्रमिष्यति।

श्लिष् = आलिंगन देना। श्लिष्यति। शिश्लेष। श्लेष्टा। श्लेक्ष्यति।
ष्ठिव् = थूंकना। ष्ठीव्यति। तिष्ठेव। ष्ठेविता। ष्ठेविष्यति।
सह् = तृप्त होना। सह्यति। ससाह। सहिता। सहिष्यति।
सिध् = सिद्ध होना। सिध्यति। सिषेध। सेद्धा। सेत्स्यति।
सीव् = सीना। सीव्यति। सिषेव। सेविता। सेविष्यति।
स्निह् = स्नेह करना। स्निह्यति। सिष्णेह। स्नेहिता। स्नेहिष्यति।
स्विद् = पसीना आना। स्विद्यति। स्विष्वेद। स्वेत्ता। स्वेत्स्यति।
हृष् = हर्षित होना। हृष्यति। जहर्ष। हर्षिता। हर्षिष्यति।

संस्कृत वाक्य।

१ कथां श्रुत्वा श्रुत्वा अहं न तृप्यामि। स त्वां नैव तर्पिष्यति। परशुरामस्य पितरः ततृपुः। देवाः तृप्यन्तु।

२ राक्षसाः अनेन कारणेन त्रस्यन्ति। के एवं न त्रसिष्यन्ति? भवन्तः किमर्थं त्रसन्ति? यूयं सर्वे अपि मा त्रस्यत।

३ सर्वे बालका इदानीं दीव्यन्ति। यूयं कदा देविष्यथ? वयं अद्य नैव देविष्यामः। स मा दीव्यतु। अक्षैर्मा दीव्यः।

४ शत्रवः द्रुह्यन्ति,ते सर्वे द्रुह्यन्तु,परंतु अहं कदापि नैव द्रुह्यामि। त्वमपि द्रोहिष्यसि किम्?

५ सर्वे प्राणिनः नश्यन्ति, सर्वं जगत् नश्यति। परंतु आत्मा नैव नश्यति।

६ नटा नृत्यन्ति। बालका नाट्यशालायां नृत्यन्तु,परंतु ते अन्यत्र न नृत्येयुः। अहं गृहे एव नर्तिष्यामि।

७ पुरुषः अन्नेन पुष्यति। शरीरं अन्नेन विना न पुष्यति। त्वं कथं पोक्ष्यसि। स रसेन पुष्यतु।

८ राजा राज्यात् भ्रश्यति। तारकाः आकाशाद् भ्रश्यन्ति। भृत्यः प्रासादात् भ्रश्यति। त्वं तस्मात् स्थानान्मा भ्रश्य।

९ त्वं लुभ्यसि । अहं कदापि नैव लुभ्यामि । मूर्खाः लुभ्यन्तु । ज्ञानिनः मा लुभ्यन्तु ।

१० शरीराणि जलेन शुध्यन्ति । मनः सत्येन शुध्यन्ति । ज्ञानेन बुद्धिः शुध्यति । तपसा आत्मा शुध्यतु ।

११ यत् त्वया प्रतिपादितं तत् कथं सिध्यति? त्वं स्वसिद्धान्तं सेत्स्यसि किम्?

१२ नराः विजयेन हृष्यन्ति । सर्वेऽपि धनप्राप्त्या हर्षिष्यन्ति । पुत्रस्य मुखं दृष्ट्वा मातापितरौ हृष्यतः ।

पाठ ७

चतुर्थ गण आत्मनेपदी धातु ।

इन धातुओंके रूप निम्नलिखित रीतिसे होते हैं—

क्लिश् (क्लेश भोगना)

१ लट् (वर्तमान काल) = १ क्लिश्यते, क्लिश्येते, क्लिश्यन्ते। २ क्लिश्यसे, क्लिश्येथे, क्लिश्यध्वे । ३ क्लिश्ये, क्लिश्यावहे, क्लिश्यामहे ॥

खिद् (खिन्न होना)

२ लङ् (अनद्यतन भूत) = १ अखिद्यत, अखिद्येतां, अखिद्यन्त । २ अखिद्यथाः, अखिद्येथां, अखिद्यध्वम् । ३ अखिद्ये, अखिद्यावहि, अखिद्यामहि ॥

तप् (ऐश्वर्य युक्त होना)

३ लोट् (आज्ञार्थ) = १ तप्यताम्, तप्येताम्, तप्यन्ताम् । २ तप्यस्व, तप्येथाम्, तप्यध्वम् । ३ तप्यै, तप्यावहै, तप्यामहै ।

पूर (भरना)

४ लिङ् (विधिलिङ्) = १ पूर्येत, पूर्येयातां, पूर्येरन् । २ पूर्येथाः, पूर्येयाथां, पूर्येध्वम् । ३ पूर्येय, पूर्येवहि, पूर्येमहि ॥

युज् (ध्यान लगाना)

५ लिट् (अनद्यतन परोक्ष भूत) १ युयुजे, युयुजाते, युयुजिरे। २ युयुजिषे, युयुजाथे, युयुजिध्वे । ३ युयुजे, युयुजिवहे, युयुजिमहे ॥

सृज् (छोडना)

६ लृट् (भविष्यकाल) = १ स्रक्ष्यते, स्रक्ष्येते, स्रक्ष्यन्ते । २ स्रक्ष्यसे, स्रक्ष्येथे, स्रक्ष्यध्वे । ३ स्रक्ष्ये, स्रक्ष्यावहे स्रक्ष्यामहे ॥

चतुर्थ गण के धातु ।

आत्मनेपद ।

क्लिश् = दुःख भोगना । क्लिश्यते । चिक्लिशे । क्लेशिता । क्लेशिष्यते ।
क्षी = हिंसा करना । क्षीयते । चिक्षिये । क्षेता । क्षेष्यते ।
खिद् = खिन्न होना । खिद्यते । चिखेद । खेत्ता । खेत्स्यते ।
जन् = जन्म लेना । जायते । जज्ञे । जनिता । जनिष्यते ।
डी = उडना । डीयते । डिड्ये । डयिता । डयिष्यते ।
तप् = ऐश्वर्ययुक्त होना । तप्यते । तेपे । तप्ता । तप्स्यते ।
दीप् = प्रकाशना । दीप्यते । दिदीपे । दीपिता । दीपिष्यते ।
दू = दुःख होना । दूयते । दुदुवे । दविता । दविष्यते ।
पत् = ऐश्वर्य प्राप्त होना । पत्यते । पेते । पतिता । पतिष्यते ।
पद = जाना । पद्यते । पेदे । पत्ता । पत्स्यते ।

पी = पीना । पीयते । पिप्ये । पेता । पेष्यते ।
पूर् = भरना । पूर्यते । पुपूरे । पूरिता । पूरिष्यते ।
प्री = प्रीति करना । प्रीयते । पिप्रिये । प्रेता । प्रेष्यते ।
बुध् = जानना । बुध्यते । बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते ।
मन् = मनन करना । मन्यते । मेने । मन्ता । मंस्यते ।
युज् = ध्यान लगाना । युज्यते । युयुजे । योक्ता योक्ष्यते ।
युध् = लडना । युध्यते । युयुधे । योद्धा । योत्स्यते ।
विद् = होना । विद्यते । विविदे । वेत्ता । वेत्स्यते ।
सू = प्रसूत होना । सूयते । सुषुवे । सविता । सोष्यते,
सविष्यते ।
सृज् = छोडना । सृज्यते । ससृजे । स्रष्टा । स्रक्ष्यते ।

पाठक अब इनका उपयोग कर सकते हैं—

संस्कृत वाक्य ।

१ त्वं किमर्थं एवं क्लिश्यसे। स क्लिश्यतां परंतु त्वं मा क्लिश्यस्व । लोकहेतोः राजा क्लिश्यते ।

२ ब्राह्मणः तत्र खिद्यते। त्वं खेत्स्यसे किम्। अजायमानः बहुधा विजायते। काष्ठात् अग्निः जज्ञे ।

३ विश्वामित्रः ऋषिषु दीप्यते। अहं दीपेन तव दीपं दीपिष्ये। स दीप्यताम् ।

४ यथा स बुध्यते तथा त्वं न बुध्यसे। तव शिष्यः यथा बुबुधे तथा स बालः न बुध्यते ।

५ अहं मन्ये तवैव एतत् राज्यमिति । त्वं किं मन्यसे ? यदि त्वं एवं मंस्यसे तर्हि अहं किमपि न वदिष्यामि ।

६ यदा त्वं युध्यसे तदा तव पदातयः कुत्र भवन्ति । यदि त्वं इच्छसि तर्हि मया सह युध्यस्व ।

७ तव मित्रं अत्र विद्यते किम्? मम गृहे महाभारतस्य पुस्तकं विद्यते।

८ त्वं अस्मिन् देशे किमर्थं तप्यसे? सः अपि तथा न तप्यते यथा त्वं तप्यसे।

९ पक्षिणः आकाशे डीयन्ते। उष्णकाले मयूराः आकाशे किमर्थं न डीयन्ते। स डयिष्यते किम्?

पाठक इस प्रकार पूर्वोक्त धातुओंके रूप बनाकर वाक्यों में उनका उपयोग कर सकते हैं। यहां चतुर्थ गणके आत्मनेपदका विचार हुआ। अब चतुर्थगण के उभयपदी धातुओं का विचार किया जाता है-

चतुर्थ गणके उभयपदी धातु।

उभय पदी धातुओंके रूप परस्मैपदी और आत्मनेपदी इन दोनों रीतियोंसे होते हैं-

शुच् (शुद्ध होना)

१ लट् (वर्तमान काल)

(परस्मैपदी)= १ शुच्यति, शुच्यतः, शुच्यन्ति। २ शुच्यसि शुच्यथः, शुच्यथ। ३ शुच्यामि, शुच्यावः, शुच्यामः।

(आत्मनेपदी)= १ शुच्यते, शुच्येते, शुच्यन्ते। २ शुच्यसे, शुच्येथे, शुच्यध्वे। ३ शुच्ये, शुच्यावहे, शुच्यामहे।

लङ् (अनद्यतनभूत)

(परस्मैपदी) १ अशुच्यत्, अशुच्यताम् अशुच्यन्, ।२अशुच्यः। अशुच्यतम्, अशुच्यत। ३ अशुच्यम्, अशुच्याव, अशुच्याम॥

(आत्मनेपदी) = १ अशुच्यत, अशुच्येताम्, अशुच्यन्त। २ अशुच्यथाः, अशुच्येथाम्, अशुच्यध्वम्। ३ अशुच्ये, अशुच्यावहि, अशुच्यामहि।

लोट् (आज्ञार्थ)

(परस्मैपदी) = १ शुच्यतु, शुच्यताम्, शुच्यन्तु, २ शुच्य, शुच्यतम्, शुच्यत। ३ शुच्यानि, शुच्याव, शुच्याम।

(आत्मनेपदी) = १ शुच्यताम् शुच्येताम्, शुच्यन्ताम्। २ शुच्यस्व, शुच्येथाम्, शुच्यध्वम्। ३ शुच्यै, शुच्यावहै, शुच्यामहै।

लिङ् (विधिलिङ्)

(परस्मैपदी) = १ शुच्येत्, शुच्येताम्, शुच्येयुः। २ शुच्येः, शुच्येतम्, शुच्येत। ३ शुच्येयम्, शुच्येव, शुच्येम।

(आत्मनेपदी)=१ शुच्येत, शुच्येयाताम्, शुच्येरन्। २शुच्येथाः, शुच्येयाथाम्, शुच्येध्वम्। ३ शुच्येय, शुच्येवहि, शुच्येमहि॥

इसी प्रकार अन्यान्य लकारोंके रूप बनाये जा सकते हैं—

चतुर्थ गणके धातु।

उभय पद।

रज् = रंग देना। रज्यति—ते। ररञ्ज—ररञ्जे। रंक्ता। रंक्ष्यति—ते।

शुच् = शुद्ध करना। शुच्यति—ते। शुशोच,। शोचिता। शोचिष्यति—ते।

संस्कृत वाक्य।

१ रंजयिता वस्त्राणि रज्यति। त्वं किं न वस्त्रं रज्यसे? अहं नैव रंक्ष्यामि।

२ त्वं सर्वं शुच्यसे। अहं न शुच्ये। वयं शुच्यामहे। त्वं शोचिष्यसि। युवां शोचिष्यथः। यूयं शोचिष्यथ।

यहां चतुर्थ गणका विचार समाप्त हुआ है। इसके पश्चात् द्वितीय गणके धातुओंका विचार किया जायगा। इसके मध्यमें एक वाचनपाठ पढिये।

पाठ ८

रामायणम्।

ततः शूर्पणखा दूषणं खरं त्रिशिरसं च रामेण हतं दृष्ट्वा परमोद्विग्ना रावणपालितां लंकां जगाम, ददर्श च दशग्रीवम्। तं रावणमुपगम्य भयविह्वला शूर्पणखाऽब्रवीत्। "हे रावण! त्वं कामभोगेषु प्रमत्तः बोद्धव्यं घोरं भयं नाऽवबुध्यसे! कामवृत्तं लुब्धं ग्राम्येषु भोगेषु सक्तं महीपतिं प्रजाः बहु न मन्यन्ते। एकेन रामेण राक्षसानां चतुर्दश सहस्राणि हतानि, खरोऽपि दूषणेन सह हतः। दण्डकारण्यं निर्भयं कृतम्। ऋषयो निर्भयाः जाताः। कथं त्वं सर्वमेतत् नावऽबुध्यसे?"

एतच्छ्रुत्वा रावणः संक्रुद्धस्तां पुनः पप्रच्छ। "कोऽयं रामः? किंवीर्यः? तस्य किं रूपम्? किमर्थं प्रविष्टो दुर्गमं दंडकारण्यम्? किं च तस्यायुधं येन राक्षसा हताः? केन च त्वं एवं विरूपिता?" इति।

रावणस्य भाषणं श्रुत्वा क्रोधमूर्च्छिता शूर्पणखा रामलक्ष्मणयोः पराक्रममाख्यातवती। सा रावणं पुनरुवाच—"हे दशमुख! रामस्य धर्मपत्नी सीता नाम विशालाक्षी सुंदरी, तथारूपा नारी मया कुत्राऽपि न दृष्टपूर्वा। यादृशी सीता तादृशी न देवी, गंधर्वी

न यक्षी, न किन्नरी। अतः सा तवैवाऽनुरूपा भार्या। त्वं च तस्या योग्यः पतिः। अहं तामानेतुमुद्यताऽस्मि, परंतु क्रूरेण लक्ष्मणेन विरूपिताऽस्मि। " इति।

श्रुत्वा तच्छूर्पणखावचनं राक्षसाधिपो रावणो रथशालां गत्वा "रथः संयुज्यतां" इति सूतं संचोदयामास।

रावणो रथमास्थाय समुद्रस्य पारं गत्वा मारीचस्याश्रमं ददर्श। तत्र जटामंडलधारिणं नियताहारं मारीचं नाम राक्षसं दृष्ट्वा उवाच— "भवान् हि मे परमा गतिः। जनस्थाने मानुषेण त्रिशिरदूषणादयो राक्षसा हताः। मम भगिनी शूर्पणखाऽपि कर्णनासिकाछेदनेन विरूपिता। अतोऽस्य भार्यां जनस्थानादानयिष्यामि। तत्र मे सहायो भव। सीतायाः संमुखं सौवर्णो मृगो भूत्वा विचर। त्वां तु दृष्ट्वा सीता निःसंशयं अयं गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं च कथयिष्यति। रामलक्ष्मणौ अपि त्वद्ग्रहणार्थं आश्रमाद् बहिर्गमिष्यतः। यदा ताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां विहीन आश्रमो भविष्यति, अहं तत्र प्रविश्य सीतामाहरिष्यामि।

रावणस्यैतद्भाषणं श्रुत्वा महातेजा मारीचः प्रत्युवाच "हे राजन्! सुलभाः प्रियवादिनः। अप्रियस्य पथ्यस्य च श्रोता वक्ता च दुर्लभः। अयुक्ताचारश्चपलस्त्वं महावीर्यगुणोपेतं रामं न बुध्यसे। संक्रुद्धो रामो लोकानराक्षसान् कुर्यात्। त्वद्विधः कामवृत्तो हि राजा दुःशीलः पापमन्त्रितः स्वजनं राष्ट्रमात्मानं च हन्ति। दीप्तस्याग्नेर्ज्वालेव सा सीता धर्षयितुं न शक्या। परदारामर्शात्तु नाऽन्यन्महत्पातकम् परतरम्। अतः स्वदारनिरतो भव। रक्ष स्वकुलं राक्षसांश्च।

तन्मारीचस्य युक्तं वाक्यं रावणस्तु न प्रतिजग्राह। कालप्रेरितश्चाऽब्रवीत्- "मारीच! निष्फलं वाक्यं किमर्थमेवं ब्रवीषि?

*

खरघातिनस्तस्य रामस्य प्रिया भार्या सीता मयाऽवश्यमेव हर्तव्या। मादृशस्य राज्ञः प्रतिकूलो भूत्वा न कोऽपि सुखं प्राप्नोति। यदि त्वं ममैतत्कार्यं स्वेच्छया न कर्तुमिच्छसि तर्हि बलात्करिष्यसि। ”

ततस्ताटिकासुतो मारीचस्तथेत्युवाच। तत उभौ अपि राघवस्याश्रमं जग्मतुः। मारीचो मृगो भूत्वा रामस्याऽऽश्रमद्वारि विचचार। तं सौवर्णमृगं सुरुचिरं दृष्ट्वा प्रहृष्टा सीता भर्तारं रामं लक्ष्मणं चाब्रवीत्—“ हे राम! पश्य सौवर्णं मृगं। अहो अस्य रूपं। अहो लक्ष्मीः। स्वरसंपच्च शोभना। हे महाबाहो राम! आनयैनं। एष नः क्रीडार्थं भविष्यति। ” इति।

एवं प्रचोदितो रामो लक्ष्मणमुवाच। “हे लक्ष्मण! इह त्वं सन्नद्धो भव! रक्ष तावत् सीताम्। यावदहमानयामि मृगम्। अप्रमत्तेन त्वया भाव्यम्, प्रयत्नेन रक्षितव्या च त्वया सीता। ” इति।

इत्यादिश्य, उग्रपराक्रमो रामो चापं गृहीत्वा मृगमनुगतः। रामं अवेक्ष्याऽवेक्ष्य धावन्मृगो मुहूर्तादेव न ददृशे, मुहुर्दूरादेव प्रकाशते च। रामस्तु तमुद्दिश्य प्रदीप्तं ब्रह्मास्त्रं मुमोच। स शरः मृगरूपस्य मारीचस्य हृदयं बिभेद, तदा तत्रैव स न्यपतत्। प्राप्तकालं ज्ञात्वा तदा मरणसमये रामस्येवाक्रोशं चकार “ हा सीते! हा लक्ष्मण। ” इति। एवमाक्रोशं कृत्वा तत्रैव ममार च।

तस्य तीव्रं शब्दं च श्रुत्वा रामो भयं आविवेश। तं शब्दं श्रुत्वा रामः कथं भवेत्? कथं च लक्ष्मणः? इति स मनसि विचारयामास।

एवं मृगरूपं राक्षसं हत्वा त्वरमाण आश्रमाभिमुखं ससार। अत्र सीता रामस्यार्तं शब्दं श्रुत्वा लक्ष्मणमाह “ गच्छ रामं जानीहि। आक्रन्दमानं भ्रातरं त्रातुमर्हसि। ” इति।

भ्रातुराज्ञां स्मृत्वा न जगाम लक्ष्मणः। जनकात्मजा ततः क्रुद्धा तमुवाच— "यस्त्वमस्यामवस्थायां नाभिगच्छसि भ्रातरं, नूनं मत्कृते लोभादेवाऽत्र स्थितोऽसि।"

एवं ब्रुवन्तीं वैदेहीं लक्ष्मणोऽब्रवीत्— "हे देवि! ते भर्ता पन्नगासुरगन्धर्वदेवदानवराक्षसैरपि नैव जेतुं शक्यः। समरेऽवध्यो हि रामः। अतो मां नैवं वक्तुमर्हसि। अस्मिन्वने राघवं विना त्वां हातुं नोत्सहे। नाऽन्यथा चिन्तयितुमर्हसि वैदेहि। महावने विविधवाचो राक्षसा एवं व्याहरन्त्येव।" इति।

तथापि क्रुद्धा सीता संरक्तलोचना भूत्वा परुषं वाक्यमब्रवीत् "अनार्य लक्ष्मण! हे नृशंस! कुलपांसन! मन्ये राघवस्य महद्व्यसनं तुभ्यं रोचत एव। नैतच्चित्रं यत् त्वद्विधेषु सपत्नेषु प्रच्छन्नचारिषु नृशंसेषु पापं भवेत्। सुदुष्टस्त्वम्। मन्ये मम हेतोरेव त्वमेकं राममनुगतोऽसि। भरतेनापि वा प्रयुक्तो भवेः। हे सौमित्रे! नैव तवोद्दिष्टं सिध्यति। कथं रामं भर्तारं प्राप्याऽन्यं जनं कामयेयम्। यदि इतो न गच्छसि रामरक्षणाय तर्हि त्वत्समक्षमेवाऽत्र प्राणान्संत्यजामि।" इति।

एवं परुषमुक्तो जितेन्द्रियो लक्ष्मणः प्राञ्जलिराह।— "नोत्सहे वक्तुमस्योत्तरम्। हे सीते! स्त्रीषु न चित्रमेतद्वाक्यम्। स्वभाव एवैष नारीणाम्। भवती तु मम दैवतम्। इदं तु तव वाक्यं तप्तनाराचसंनिभं न सहे श्रोतुम्। उपशृण्वन्तु मे साक्षिणः सर्वेऽपि वनचराः परुषं यथाऽहं वाक्यं त्वयोक्तोऽस्मि। स्त्रीत्वाद् दुष्टस्वभावेन मां भ्रातृवाक्ये व्यवस्थितमपि विशङ्कसे! अस्तु ते स्वस्ति। गच्छामि यत्र काकुत्स्थः।" इत्युक्त्वा खिन्नो भूत्वा लक्ष्मणो निष्क्रान्तः।

वृक्षवल्लीषु प्रच्छन्नो रावणस्तदा क्षिप्रमेव परिव्राजकरूपधृक् काषायवस्त्रधारी वैदेहीमभिचक्राम। रामस्याश्रममागत्य तत्र

सीतां दृष्ट्वा ब्रह्मघोषमुदीरयन् सीतामेवमब्रवीत्— "पीतकौशेयवासिनि त्वं श्रीः शुभा वा लक्ष्मीरप्सरा वा काऽसि? का त्वं? देवता प्रतिभासि मे। कथं पुनस्त्वमिहागताऽसि? राक्षसानामयं वासः।" इति।

एवं रावणेन संपृष्टा सीता सर्वं प्रोवाच वृत्तम्। सा तमुवाच च —"आगमिष्यति मे भर्ता पुष्कलं वन्यमादाय। स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं च समाचक्ष्व। एकाकी च त्वं अस्मिन्दण्डकारण्ये किं चरसि?" इति।

स रावणः प्रत्युवाच— "सदेवासुरमानुषा लोका येन वित्रासिताः सोऽहं रावणो नाम राक्षसेश्वरः। लङ्का नाम महापुरी गिरिमूर्धनि सागरमध्येऽस्ति, तत्र गत्वा मेऽग्रमहिषी भव।" इति

अनादृत्य तस्य तद्वाक्यं कुपिता जनकात्मजा तं प्रत्युवाच— "अहं जितेन्द्रियमक्षोभ्यं राममेवानुव्रताऽस्मि। त्वं पुनर्जम्बूको भूत्वा सिंहीं मामिहेच्छसि? नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमपि।"

श्रुत्वा तत्सीतावाक्यं दशग्रीवः स्वकीयं वपुः सुमहच्चकार सीतां पुनर्बभाषे च— "मन्ये, त्वया मम वीर्यपराक्रमौ न श्रुतौ। अहं भुजाभ्यां पृथिवीमुद्वहेयम्, समुद्रमपि संपूर्णमापिबेयम्, रणे मृत्युमपि हन्याम्।" इति।

इत्युक्त्वा रावणः सीतां केशेषु हस्तेनैकेन जग्राह अपरेणोर्वोः। एवं गृहीता सा सीता भयार्ता विह्वलं चुक्रोश "हा राम, राम" इति। "हा लक्ष्मण, हा लक्ष्मण" इति च। एवं ह्रियमाणा सीता विललाप चैवम्- "हा राम! न जानीषे मां राक्षसेन ह्रियमाणाम्। न पश्यसि मामधर्मेण ह्रियमाणाम्। कथं न शाधि पापमेवंविधं रावणम्। हन्त। सकामा खलु कैकेयीदानीं संवृत्ता। हे राम पश्य माम्, रक्ष माम्।" इति।

एवं विलपन्तीं सीतां गृहीत्वा रावणो लंकां प्रस्थितः ।

शब्दार्थ ।

उद्विग्न = खिन्न, दुखी
पालिता = पालन की हुई.
विह्वल = दुखी, पीडित
बोद्धव्यं = जानने योग्य
ग्राम्य = ग्रामीण, हीन
आख्यातवती = कहा
नियताहार = नियत भोजन
पथ्य = हितकारक
अयुक्ताचार = दुराचारी
चपल = चंचल
पापमन्त्रित = पापी सलाह दिया हुआ
बलात् = जबरदस्तीसे
तथा = ठीक है
लक्ष्मी = शोभा
स्वरसंपत् = शब्दकी शोभा
काकुत्स्थः = राम

सन्नद्ध = तैयार, सिद्ध
त्वरमाणः = शीघ्रता करने वाला
ससार = चला
पन्नग = सर्प
जेतुं = जीतनेके लिये
हातुं = छोडनेके लिये
विविधवाचः = अनेक प्रकारके शब्द करने वाले
व्याहरन्ति = बोलते हैं
परुष = कठोर
नृशंस = क्रूर
कुलपांसन = कुल घातकी
नाराचः = बाण
संनिभ = सदृश
वन्य = वनमें उत्पन्न

समासाः ।

१ रावणपालिता = रावणेन पालिता ।
२ कामभोगौ = कामश्च भोगश्च ।
३ विशालाक्षी = विशाले अक्षिणी यस्याः सा ।
४ दृष्टपूर्वा = पूर्वं दृष्टा ।

५ रथशाला = रथानां शाला ।
६ जटामंडलधारिन् = जटायाः मंडलं जटामंडलं । तत् धारयतीति जटामंडलधारी ।
७ नियताहारः = नियतः अहारः यस्य ।
८ कर्णनासिकाछेदनं = कर्णश्च नासिका च कर्णनासिके । तयोः छेदनम् ।
९ प्रियवादिन् = प्रियं वदति इति ।
१० अयुक्ताचारः=न युक्तः अयुक्तः । अयुक्तः आचारः यस्य सः ।
११ महावीर्यगुणोपेतः = वीर्यं च गुणश्च वीर्यगुणौ । महान्तौ च तौ वीर्यगुणौ च महावीर्यगुणौ । ताभ्यां उपेतः ।
१२ उग्रपराक्रमः = उग्रः पराक्रमो यस्य ।
१३ संरक्तलोचना = संरक्ते लोचने यस्या ।
१४ काषायवस्त्रधारी = काषायं च तद्वस्त्रं च काषायवस्त्रं । तद् धारयतीति ।

पाठ ९

द्वितीयगण के धातु ।

जिस प्रकार प्रथम, चतुर्थ, षष्ठ और दशम गणके क्रमशः विकरण " अ, य, अ और अय " हैं, उस प्रकार इस द्वितीयगणके धातुओंके लिये कोई विकरण नहीं लगता; विकरण के विनाही इस गणके धातुओंके साथ प्रत्यय लगते हैं, देखिये—

गण	धातु	विकरण	प्रत्यय	रूप	अर्थ
प्रथम गण-	भू (भव्)	+ अ	+ ति	= भवति	= (होता है)
चतुर्थ "	- क्रुध्	+ य	+ ति	= क्रुध्यति=	(क्रुद्ध होता है)

षष्ठ गण = भुज् + अ + ति = भुजति = (तेढा होता है)
दशम ,, = गण् +अय+ ति = गणयति= (गिनता है)
द्वितीय,,= अद् + ० + ति = अत्ति = (खाता है)
,, पा + ० + ति = पाति = (रक्षण करता है)
,, या + ० + ति = याति = (जाता है)

पाठकोंके ध्यानमें द्वितीयगणकी विशेषता अब आगई ही होगी। अब इनके रूप देखिये—

अद् (खाना, भक्षण करना)

परस्मै पद।

१ लट् (वर्तमान काल) = १ अत्ति, अत्तः, अदन्ति। २ अत्सि अत्थः, अत्थ। ३ अद्मि, अद्वः, अद्मः।

२ लोट् (आज्ञार्थ) = १ अत्तु, अत्ताम्, अदन्तु। २ अद्धि, अत्तं, अत्त। ३ अदानि, अदाव, अदाम।

३ लङ् (अनद्यतनभूत) = १ आदत्, आत्ताम्, आदन्। २ आदः, आत्तम्, आत्त। ३ आदम्, आद्व, आद्म।

४ लिङ् (विधिलिङ्) = १ अद्यात्, अद्याताम्, अद्युः। २ अद्याः, अद्यातम्, अद्यात। ३ अद्याम्, अद्याव, अद्याम।

द्वितीयगणके धातु।

परस्मै पद

अद् = भक्षण करना। अत्ति। आदत्। आद। अत्ता। अत्स्यति।
अन् = प्राण — श्वासोच्छ्वास करना। अनिति। आन। अनिता। अनिष्यति।
अस् = होना। अस्ति। आसीत्। भविता। भविष्यति।

ई = जाना । एति । अयांचकार । एता । एष्यति ।
कु = शब्द करना । कौति । चुकुवे । कोता । कोष्यति ।
ख्या = कहना । ख्याति ।
चकास् = प्रकाशित होना । चकास्ति । चकासांचकार ।
चकासिता । चकासिष्यति ।
जक्ष् = खाना । जक्षिति । जजक्ष । जक्षिता । जक्षिष्यति ।
जागृ = जागना । जागर्ति । जजागार ।जागरिता। जागरिष्यति।
दरिद्रा = दरिद्र होना । दरिद्राति । दरिद्रांचकार, ददरिद्रौ ।
दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति ।
दा = काटना । दाति । ददौ । दाता । दास्यति ।
द्रा = भागना । द्राति । दद्रौ । द्राता । द्रास्यति ।
नु = स्तुति करना । नौति । नुनाव । नविता । नविष्यति ।
पा = रक्षण करना । पाति । पपौ । पाता । पास्यति ।
भा = प्रकाशित होना । भाति । बभौ । भाता । भास्यति ।
मा = मापन करना । माति । ममौ । माता । मास्यति ।
या = जाना । याति । ययौ । याता । यास्यति ।
यु = मिश्रिण करना । यौति । युयाव । यविता । यविष्यति ।
रा = देना । राति । ररौ । राता । रास्यति ।
रुद् = रोना । रोदिति । रुरोद । रोदिता । रोदिष्यति ।
ला = देना, लेना । लाति । ललौ । लाता । लास्यति ।
वच् = बोलना । वक्ति । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति ।
इन धातुओंके रूप बना कर वाक्योंमें प्रत्युक्त कीजिये—

संस्कृत वाक्य ।

१ अहं फलं अद्मि । त्वं फलं अत्सि किम् ? स किं फलं न अत्ति ? रामः फलानि एव अत्तु ।

२ तत्र पुस्तकं अस्ति, परंतु दीपः नास्ति । त्वं कुत्र असि? अहं अत्रैव अस्मि ।

३ स शोभनां कथां ख्याति । त्वं किं न ख्यासि? यथा स शोभनां कथां आख्याति तथा त्वं किं न आख्यासि ?

४ अद्य स जागर्ति । अहं अद्य न जागर्मि । त्वं किमर्थं जागर्षि। स जागर्तु । त्वं जागृहि ।

५ राजा धनं ब्राह्मणाय राति। स तस्मै पुस्तकं रास्यति। अहं न तुभ्यं द्रव्यं रामि।

६ राजा मानवान् पाति। राष्ट्रं अपि राजा एव पाति। त्वं किं पासि ? सर्वं ईश्वरः पाति।

७ अश्वः शीघ्रं याति। श्वा अपि तथैव यातु। त्वं याहि इदानीं। अहं न यास्यामि। स यातु।

८ त्वं किमर्थं रोदिषि? यथा स रोदिति तथा कः अपि न रोदिति। अहं नैव रोदिष्यामि।

९ स वक्ति। अहं वच्मि। त्वं वक्षि। स किं वक्ष्यति? अहमपि तथैव वक्ष्यामि। मनुष्याः वचन्तु।

१० मनुष्यः वनं एति। बालकः इदानीं गृहं एतु। त्वं किं तत्र न एष्यसि। अहं अपि नैव तत्र एष्यामि।

द्वितीय गणके धातुओंके रूप।

अस् (होना)

१ लट् (वर्तमानकाल) = १ अस्ति, स्तः, सन्ति। २ असि, स्थः, स्थ। ३ अस्मि, स्वः, स्मः।

२ लोट् (आज्ञार्थ) १ = अस्तु, स्ताम्, सन्तु। २ एधि, स्तम्, स्त। ३ असानि, असाव, असाम॥

३ लङ् (अनद्यतन भूत) = १ आसीत्, आस्ताम्, आसन्।

२ आस्तीः, आस्तम्, आस्त । ३ आसम् आस्व, आस्म ।

४ लिङ् (विध्यर्थ) = १ स्यात्, स्याताम्, स्युः । २ स्याः, स्यातम्, स्यात । ३ स्याम्, स्याव, स्याम ।

इ (जाना)

१ लट् = १ एति, इतः, यन्ति । २ एषि, इथः, इथ । ३ एमि, इवः, इमः ॥

२ लोट् =१ एतु, इताम्, यन्तु । २ एहि, इतम्, इत । ३ अयानि, अयाव, अयाम ।

३ लङ् = १ ऐत्, ऐताम्, आयन् । २ ऐः, ऐतम्, ऐत । ३ आयम्, ऐव, ऐम ।

४ लिङ् = १ इयात्, इयाताम्, इयुः । २ इयाः इयातम्, इयात । ३ इयाम्, इयाव; इयाम ।

ख्या (कहना)

लट् = १ ख्याति, ख्यातः, ख्यान्ति । २ ख्यासि, ख्याथः, ख्याथ । ३ ख्यामि, ख्यावः, ख्यामः ।

२ लोट् = १ ख्यातु, ख्याताम्, ख्यान्तु । २ ख्याहि, ख्यातम्, ख्यात । ३ ख्यानि, ख्याव, ख्याम ।

३ लङ् = १ अख्यात्, अख्याताम्, अख्युः-अख्यन् ।२ अख्याः, अख्यातम्, अख्यात । ३ अख्याम्, अख्याव, अख्याम ।

४ लिङ् = १ ख्यायात्, ख्यायाताम्, ख्यायुः । २ ख्यायाः, ख्यायातम्, ख्यायात । ३ ख्यायाम्, ख्यायाव, ख्यायाम ।

जागृ (जागना)

१ लट् = १ जागर्ति, जागृतः, जाग्रति । २ जागर्षि, जागृथः, जागृथ । ३ जागर्मि, जागृवः, जागृमः ।

२ लोट् = १ जागर्तु, जागृताम्, जाग्रतु । २ जागृहि, जागृतम्

जागृत। जागराणि, जागराव, जागराम।

३ लङ् = १ अजागः, अजागृताम्, अजागरुः। २ अजागः, अजागृतम्, अजागृत। ३ अजागरम्, अजागृव, अजागृम।

४ लिङ् = १ जागृयात्, जागृयाताम्, जागृयुः। २ जागृयाः, जागृयातम्, जागृयात। ३ जागृयाम्, जागृयाव, जागृयाम।

सूचना।

पाठकोंकी सुगमताके लिये कई धातुओंके रूप यहां दिये हैं। इस प्रकार अन्यान्य धातुओंके रूप पाठक बना सकते हैं। और उनका प्रयोग वाक्यों में कर सकते हैं।

पाठ १०

नु (स्तुति करना)

१ लट् = १ नौति, नुतः, नुवन्ति। २ नौषि, नुथः, नुथ। ३ नौमि, नुवः, नुमः।

२ लोट् = नौतु, नुताम्, नुवन्तु। २ नुहि, नुतम्, नुत। ३ नवानि, नवाव, नवाम।

३ लङ् = १ अनौत्, अनुताम्, अनुवन्। २ अनौः, अनुतम् अनुत। ३ अनवम् अनुव, अनुम।,

४ लिङ् = १ नुयात्, नुयाताम्, नुयुः। २ नुयाः, नुयातम्, नुयात। ३ नुयाम्, नुयाव, नुयाम।

वश् (इच्छा करना)

१ लट् = वष्टि, उष्टः, उशन्ति। २ वक्षि, उष्ठः उष्ठ। ३ वश्मि, उश्वः उश्मः।

२ लोट् = १ वष्टु, उष्टाम्, उशन्तु। २ उड्ढि, उष्टम्, उष्ट। ३ वशानि, वशाव, वशाम।

विद् (जानना)

१ लट् = १ वेति, वित्तः, विदन्ति । २ वेत्सि, वित्थः, वित्थ । ३ वेद्मि, विद्मः, विद्मः ।

इसीके दूसरे रूप निम्नलिखित प्रकार होते हैं—

१ वेद, विदतुः, विदुः । २ वेत्थ, विदथुः, विद । ३ वेद, विद्व, विद्म ।

२ लोट् = १ वेत्तु, वित्ताम्, विदन्तु । २ विद्धि, वित्तम्, वित्त । ३ वेदानि, वेदाव, वेदाम ।

इसीके दूसरे रूप निम्नलिखित प्रकार होते हैं—

२ विदाङ्करोतु, विदाङ्कुरुताम्, विदाङ्कुर्वन्तु ।२विदाङ्कुरु, विदाङ्कुरुतम्, विदाङ्कुरुत। ३विदाङ्करवाणि, विदाङ्करवाव, विदाङ्करवाम ।

३ लङ् = १ अवेत्, अवित्ताम्, अविदुः। २ अवेः, अवित्तम् अवित्त, ३ अवेदम्, अविद्व, अविद्म ।

४ लिङ् =१ विद्यात्, विद्याताम्, विद्युः । २विद्याः, विद्यातम्, विद्यात। ३ विद्याम्, विद्याव, विद्याम ।

शास् (राज्य करना)

१ लट् = १ शास्ति, शिष्टः, शासति । २ शास्ति, शिष्टः, शिष्ट। ३ शास्मि, शिष्वः, शिष्मः ।

२ लोट् = १ शास्तु, शिष्टाम्, शासतु । २ शाधि, शिष्टम्,शिष्ट। ३ शासानि, शासाव, शासाम ।

३ लङ् =१ अशात्, अशिष्टाम्, अशासुः । २अशाः, अशिष्टम्, अशिष्ट। ३ अशासम्, अशिष्व, अशिष्म ।

४ लिङ् = १ शिष्यात्, शिष्याताम्, शिष्युः । २ शिष्याः, शिष्यातम्, शिष्यात । २ शिष्याम्, शिष्याव, शिष्याम ।

पाठक इस प्रकार द्वितीय गण परस्मैपदी धातुओंके रूप बना कर वाक्यों में प्रयुक्त करें—

द्विणीय गण परस्मैपद धातु।

वश् = इच्छा करना। वष्टि। उवाश। वशिता। वशिष्यति।
वा = जाना। वाति। ववौ। वाता। वास्यति।
विद् = जानना। वेत्ति, वेद। विवेद, विदांचकार। वेदिता। वेदिष्यति।
वी = जाना। वेति। विवाय। वेता। वेष्यति।
शास् = शासन करना। शास्ति। शशास। शासिता। शासिष्यति।
श्रा = पकाना। श्राति। शश्रौ। श्राता। श्रास्यति।
श्वस् = श्वास लेना। श्वसिति। शश्वास। श्वसिता। श्वसिष्यति।
सु = प्रसव होना। सौति। सुषाव। सोता। सोष्यति।
स्ना = स्नान करना। स्नाति। सस्नौ। स्नाता। स्नास्यति।
स्वप् = सोना। स्वपिति। सुष्वाप। स्वप्ता स्वप्स्यति।
हन् = हिंसा करना। हन्ति। जघान। हन्ता। हनिष्यति।

संस्कृत वाक्य।

१ अहं वनं व्याघ्रान् हन्मि। त्वं तत्र कं हंसि? सः अत्र वानरं हन्ति। व्याधः मृगान् मा हन्तु। शूराः शत्रून् युद्धे घ्नन्ति।

२ त्वं किमर्थं तं हंसि। अहं नैव हनिष्यामि। स हनिष्यति किं? त्वं मा जहि।

३ स तस्य तडागस्य जलेन तत्र स्नाति। अहमपि तथैव स्नामि। त्वं न स्नास्यसि किम्?

४ सर्वे प्राणिनः श्वसन्ति। त्वं श्वसिषि। अहं अपि श्वसिमि। त्वं श्वसिष्यसि। अहं श्वसिष्यामि।

५ राजा राष्ट्रं शास्ति। राजपुत्रः कदा राज्यं शासिष्यति। राज्ञः प्रथमः पुत्रः एव शासिष्यति नाऽन्यः।

श्लोकाः।

सात्यकिरुवाच।

याद्दशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषसे।
यथारूपोऽन्तरात्मा ते तथारूपं प्रभाषसे ॥ १ ॥
सन्ति वै पुरुषाः शूराः सन्ति कापुरुषास्तथा।
उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति ॥ २ ॥
एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ।
फलाफलवती शाखे यथैकस्मिन्वनस्पतौ ॥ ३ ॥

महाभारत उद्योग० ३

सात्यकिः उवाच = पुरुषस्य याद्दशः आत्मा तादृशं (त्वं) संप्रभाषसे। ते अन्तरात्मा यथारूपः तथारूपं (त्वं) प्रभाषसे। पुरुषाः शूराः सन्ति वै, तथा कापुरुषाः (अपि) संति। एतौ उभौ (अपि) दृढौ पक्षौ पुरुषान्प्राति दृश्येते। एकस्मिन् एव कुले क्लीबमहाबलौ जायेते। यथा एकस्मिन् वनस्पतौ फलाफलवती शाखे (भवतः)।

शब्दार्थः।

याद्दशः = जैसा	क्लीब = बलहीन
तादृशः = वैसा	कुल = वंश
भाष् = बोलना	महाबल = बलवान
यथारूप = जैसा	फलाफलवती = फलवती और फल न देनेवाली
दृढ = बलवान	

पाठक इस प्रकार संस्कृत श्लोकोंका अध्ययन कर सकते हैं।

पाठ ११

द्वितीय गण आत्मनेपद धातु।

आस् (बैठना)

१ लट्= १ आस्ते, आसाते, आसते। २ आस्से, आसाथे, आध्वे। ३ आसे, आस्वहे, आस्महे।

२ लोट्= १आस्ताम्, आसाताम्, आसताम्। २आस्व, आसाथाम्, आध्वम्। ३ आसै, आसावहै आसामहै।

३ लङ्= १ आस्त, आसाताम्, आसत। २ आस्थाः, आसाथाम्, आध्वम्, । ३ आसि, आस्वहि, आस्महि।

४ लिङ्= १ आसीत, आसीयाताम्, आसीरन्। २ आसीथाः, आसीयाथाम्, आसीध्वम्। ३ आसीय, आसीवहि, आसीमहि।

चक्ष् (बोलना)

१ लट्= १ चष्टे, चक्षाते, चक्षते। २ चक्षे, चक्षाथे, चड्ढ्वे। ३ चक्षे, चक्ष्वहे चक्ष्महे।

२ लोट्= १ चष्टाम्, चक्षाताम्, चक्षताम्। २ चक्ष्व, चक्षाथाम्, चड्ढ्वम्। ३ चक्षै, चक्षावहै, चक्षामहै।

३ लङ्= १ अचष्ट, अचक्षाताम्, अचक्षत। २ अचष्ठाः अचक्षाथाम्, अचड्ढ्वम्। ३ अचक्षि अचक्ष्वहि, अचक्ष्महि।

४ लिङ्= १ चक्षीत, चक्षीयाताम्, चक्षीरन्। २ चक्षीथाः, चक्षीयाथाम्, चक्षीध्वम्। ३ चक्षीय, चक्षीवहि, चक्षीमहि।

इस प्रकार निम्नलिखित धातुओंके रूप पाठक बना सकते हैं—

द्वितीय गणके धातु।

आत्मने पद।

आस्= बैठना। आस्ते। आसांचक्रे। आसिता। आसिष्यते।
ईश्= समर्थ होना। ईष्टे। ईशांचक्रे। ईशिता। ईशिष्यते।
चक्ष्= बोलना। चष्टे। चचक्षे। ख्याता। ख्यास्यति-ते।
वस्= आच्छादन करना। वस्ते। ववसे। वसिता। वसिष्यते।
वृज्= वर्ज करना। वृक्ते। ववृजे। वर्जिता। वर्जिष्यते।
आशास्= इच्छा करना। आशास्ते। आशशासे। आशासिता। आशासिष्यते।
शी= सोना। शेते। शिश्ये। शयिता। शयिष्यते।
सू= प्रसूत होना। सूते। सुषुवे। सोता, सविता। सोष्यते, सविष्यते।

संस्कृत वाक्य।

१ स पुरुषः वृक्षस्य अधस्तात् आस्ते। तौ पुरुषौ तत्र आसाते। सर्वे बालकाः तत्र आसते। त्वं कुत्र आस्से।

२ ईशः सर्वं जगत् ईष्टे। त्वं किं ईशिषे? ते सर्वे राजानः ईशते। वयं सर्वेऽपि ईश्महे। अहं ईशे।

३ स बालः शोभनं चष्टे। त्वं इदानीं किं चक्षे? सः अपि किं चक्षे। ते शूराः किं चक्षते।

४ मनुष्याः तत्र वसते। त्वं कुत्र वस्से? अहं अत्र वसे। स तत्र वस्ताम्। त्वं अत्र वस्स्व।

५ मनुष्यः धनं आशास्ते। त्वं किं आशास्से? अहं न किमपि आशासे।

६ नारी पुत्रं सूते। अहं बालकं सुवे। ताः स्त्रियः पुत्रान् सुवते। यूयं सूध्वे।

द्वितीय गण उभयपदी धातु।
ब्रू=(बोलना)

१ लट्=(परस्मै०) १ ब्रवीति, ब्रूतः, ब्रुवन्ति। २ ब्रवीषि, ब्रूथः, ब्रूथ। ३ ब्रवीमि, ब्रूवः ब्रूमः।

(परस्मै०) इसीके और एक प्रकार से रूप होते हैं=१ आह, आहतुः, आहुः। २ आत्थ, आहथुः, ब्रूथ। ३ ब्रवीमि, ब्रूवः, ब्रूमः।

(आत्मने०)=१ ब्रूते, ब्रुवाते, ब्रुवते। २ ब्रूषे, ब्रुवाथे, ब्रूध्वे। ३ ब्रुवे, ब्रूवहे, ब्रूमहे।

२ लोट्=(परस्मै०)=१ ब्रवीतु, ब्रूताम्, ब्रुवन्तु। २ ब्रूहि, ब्रूतम्, ब्रूत। ३ ब्रवाणि, ब्रवाव, ब्रवाम।

(आत्मने०)=१ ब्रूताम्, ब्रुवाताम्, ब्रुवताम्। २ ब्रूष्व, ब्रुवाथाम्, ब्रूध्वम्। ३ ब्रवै, ब्रवावहै, ब्रवामहै।

३ लङ्=(परस्मै०)=१ अब्रवीत्, अब्रूताम्, अब्रुवन्। २ अब्रवीः, अब्रूतम्, अब्रूत। ३ अब्रवम्, अब्रूव, अब्रूम।

(आत्मने०)=१ अब्रूत, अब्रुवाताम्, अब्रूवत। २ अब्रूथाः, अब्रुवाथाम्, अब्रूध्वम्। ३ अब्रुवि, अब्रूवहि, अब्रूमहि।

४ लिङ्=(परस्मै०)=१ ब्रूयात्, ब्रूयाताम्. ब्रूयुः। २ ब्रूयाः, ब्रूयातम्, ब्रूयात। ३ ब्रूयाम्, ब्रूयाव, ब्रूयाम।

(आत्मने०)=१ ब्रुवीत, ब्रुवीयाताम्, ब्रुवीरन्। २ ब्रुवीथाः, ब्रुवीयाथाम्, ब्रुवीध्वम्। ३ ब्रुवीय, ब्रुवीवहि, ब्रुवीमहि।

उभय पदी धातुओंके रूप परस्मैपद के समान, तथा आत्मनेपदके समान भी होते हैं। इस विषयमें पहले कईबार कहा ही है।

*

द्वितीय गणके धातु।

उभय पद।

दुह्= दूध निकालना। दोग्धि, दुग्धे। दुदोह, दुदुहे। दोग्धा। धोक्ष्यति—ते।

द्विष्= द्वेष करना। द्वेष्टि, द्विष्टे। दिद्वेष, दिद्विषे। द्वेष्टा। द्वेक्ष्यति।

ब्रू= बोलना। ब्रवीति, ब्रूते। उवाच, ऊचे। वक्ता। वक्ष्यति।

लिह्= स्वाद लेना। लेढि, लीढे। लिलेह, लिलिहे। लेढा। लेक्ष्यति।

स्तु=स्तुति करना। स्तौति, स्तवीति—स्तुते, स्तुवीते। तुष्टाव, तुष्टुवे। स्तोता। स्तोष्यति—ते।

संस्कृत वाक्य।

१ भक्तः ईश्वरं स्तौति। त्वं कं स्तौषि? अहं कं अपि मानवं न स्तौमि। सर्वे बालकाः परमेश्वरं स्तुवन्तु।

२ स किं ब्रवीति? त्वं किं ब्रवीषि? अहं न किमपि ब्रवीमि। स ब्रूताम्। त्वं ब्रूहि।

३ कं त्वं द्वेक्षि? अहं न कमपि द्वेष्मि। यः सर्वदा एव द्वेष्टि स द्वेष्टु।

४ माता गां दोग्धि। त्वं किं न गां धोक्षि? अहं न दोह्मि परंतु मम पत्नी दोग्धि। सर्वे मानवाः गावः दुहन्तु।

५ बालकः मधु लेढि। त्वं क्षीरं लेक्षि किम्? अहं क्षीरं न लेह्मि। प्राणिनः फलं लिहन्ति।

पाठक इस प्रकार उभयपदी धातुओं के रूप बनावें और उनका उपयोग करें।

यहां द्वितीय गणका विचार समाप्त हुआ।

पाठ १२

(म० भा० अनु० अ० २)

भीष्म उवाच—अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा मृत्युर्गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य निर्जितः ॥ ४ ॥
मनोः प्रजापते राजन्निक्ष्वाकुरभवत्सुतः ।
तस्य पुत्रशतं जज्ञे नृपतेः सूर्यवर्चसः ॥ ५ ॥
दशमस्तस्य पुत्रस्तु दशाश्वो नाम भारत ।
माहिष्मत्यामभूद्राजा धर्मात्मा सत्यविक्रमः ॥ ६ ॥
दशाश्वस्य सुतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
सत्ये तपसि दाने च यस्य नित्यं रतं मनः ॥ ७ ॥
मदिराश्व इति ख्यातः पृथिव्यां पृथिवीपतिः ।
धनुर्वेदे च वेदे च निरतो योऽभवत्सदा ॥ ८ ॥

भीष्मः उवाच— गृहस्थेन धर्ममाश्रित्य धर्मं कृत्वा यथा येन प्रकारेण मृत्युः मरणं निर्जितः जितः अत्रापि अस्मिन् विषये अपि पुरातनं प्राचीनं इतिहासं कथां (वृद्धाः)उदाहरन्ति कथयन्ति॥४॥ हे राजन्! हे नृप! प्रजापतेः नराधिपस्य मनोः इक्ष्वाकुः इक्ष्वाकुनामा सुतः पुत्रः जातः । सूर्यवर्चसो रवितुल्यप्रभावस्य नृपतेः भूपस्य तस्य इक्ष्वाकोः पुत्रशतं शतसंख्याः सुताः जज्ञे जाताः ॥ ५ ॥ हे भारत! तस्य इक्ष्वाकोः दशमः दशाश्वो नाम पुत्रः तु सुतः तु माहिष्मत्यां नगर्यां धर्मात्मा धर्मनिष्ठः सत्यविक्रमः यथार्थपराक्रमः राजा अभूत् अभवत् ॥ ६ ॥ यस्य मनः चेतः नित्यं सदा सत्ये यथार्थभाषणे तपसि उपवासादितपश्चरणे दाने त्यागे च रतं आसक्तं आसीत्, सः दशाश्वस्य सुतः पुत्रः तु परमधार्मिकः राजा नृपः आसीत् बभूव ॥ ७॥ यः पृथिवीपतिः भूपतिः सदा सर्वस्मिन् काले धनुर्वेदे धनुर्विद्यायां वेदे श्रुतौ च निरतः

प्रवीणः मदिराश्व इति च पृथिव्यां ख्यातः अभवत् स एव दशाश्वस्य पुत्रः ॥ ८ ॥

मदिराश्वस्य पुत्रस्तु द्युतिमान्नाम पार्थिवः ।
महाभागो महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ ९ ॥
पुत्रो द्युतिमतस्त्वासीद्राजा परमधार्मिकः ।
सर्वलोकेषु विख्यातः सुवीरो नाम नामतः ॥ १० ॥
धर्मात्मा कोषवांश्चापि देवराज इवापरः ।
सुवीरस्य तु पुत्रोऽभूत्सर्वसंग्रामदुर्जयः ॥ ११ ॥
स दुर्जय इति ख्यातः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
दुर्जयस्येन्द्रवपुषः पुत्रोऽश्विसदृशद्युतिः ॥ १२ ॥
दुर्योधनो नाम महान् राजा राजर्षिसत्तमः ।
तस्येन्द्रसमवीर्यस्य संग्रामेष्वनिवर्तिनः ॥ १३ ॥

मदिराश्वस्य पुत्रः सूनुः तु महाभागः महाभाग्यशाली महातेजाः विपुलपराक्रमः महासत्त्वः अतीव धैर्यवान् महाबलः अतीव बलिष्ठः द्युतिमान्नाम पार्थिवः पृथिवीपतिः अभूत् ॥ ९ ॥ द्युतिमतः पुत्रः तु परमधार्मिकः अतिशयेन धर्मरतः सर्वलोकेषु सर्वेषु अखिलेषु लोकेषु भारतादिषु प्रदेशेषु विख्यातः प्रसिद्धिं गतः नामतः नाम्ना सुवीरो नाम सुवीर इति ख्यातः राजा नृपः आसीत् अभवत् ॥ १० ॥ सुवीरस्य तु पुत्रः सर्वसंग्रामदुर्जयः अखिलेषु युद्धेषु परैः दुर्जयः दुःखेन जेतुं शक्यः अपरः द्वितीयः देवराजः इन्द्रः इव धर्मात्मा धर्मरतः अपि च कोषवान् अभूत ॥ ११ ॥ सर्वशस्त्रभृतां निखिलशस्त्रधारिणां मध्ये वरः श्रेष्ठः सः सुवीरस्य पुत्रः दुर्जयः इति दुर्जयनाम्ना ख्यातः प्रसिद्धिं गतः । इन्द्रवपुषः इंद्रसमानशरीरस्य अश्विसदृशद्युतिः अश्विदेवसमानरूपः ॥ १२ ॥ राजर्षिसत्तमः ऋषितुल्यनृपाणां मध्ये श्रेष्ठः दुर्योधनो नाम महान् राजा आसीत् ।

इन्द्रसमवीर्यस्य इन्द्रतुल्यपराक्रमस्य संग्रामेषु युद्धेषु अनिवर्तिनः अपलायमानस्य तस्य ॥१३॥

विषये वासवस्तस्य सम्यगेव प्रवर्षति ।
रत्नैर्धनैश्च पशुभिः सस्यैश्चापि पृथग्विधैः ॥१४॥
नगरं विषयश्चास्य प्रतिपूर्णस्तदाभवत् ।
न तस्य विषये चाभूत्कृपणो नापि दुर्गतः ॥१५॥
व्याधितो वा कृशो वापि तस्मिन्नाभून्नरः क्वचित् ।
सुदक्षिणो मधुरवागनसूयुर्जितेन्द्रियः ।
धर्मात्मा चानृशंसश्च विक्रान्तोऽथाविकत्थनः ॥१६॥
यज्वा च दान्तो मेधावी ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ।
न चावमन्ता दाता च वेदवेदाङ्गपारगः ॥१७॥
तं नर्मदा देवनदी पुण्या शीतजला शिवा ।
चकमे पुरुषव्याघ्रं स्वेन भावेन भारत ॥१८॥

तस्य देशे वासवः इन्द्रः सम्यगेव उत्तमप्रकारेण प्रवर्षति वृष्टिं करोति । अस्य नगरं विषयः देशः च रत्नैः मणिभिः धनैः द्रव्यैः अपिच पृथग्विधैः सस्यैः धान्यैः ॥ १४ ॥ तदा प्रतिपूर्णः परिपूर्णः अभवत् । तस्य विषये देशे कृपणो अदानशूरः दुर्गतः दरिद्रः अपि न अभूत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् तस्य देशे क्वचित् व्याधितः रुग्णः कृशः दुर्बलः अपि वा नरः मनुष्यः नाभूत् नासीत् । स च सुदक्षिणः अतीव उदारः मधुरवाक् मधुरभाषी अनसूयुः विगतद्वेषः जितेन्द्रियः संयतेन्द्रियः धर्मात्मा धार्मिकः अनृशंसः अक्रूरः विक्रान्तः विक्रमशाली अथ अपिच अविकत्थनः आत्मश्लाघामकुर्वाणः ॥ १६ ॥ यज्वा विधिपूर्वकयज्ञकर्ता दान्तः बाह्येन्द्रियविजयी मेधावी बुद्धिमान् ब्रह्मण्यः ब्राह्मणभक्तः सत्यसंगरः सत्यप्रतिज्ञः अभवत् अवमन्ता परेषां अवमानशीलः च न आसीत् दाता दानशीलः च वेदवेदाङ्गपारगः वेदेषु शिक्षादिषु वेदाना-

अङ्गेषु च प्रवीणः आसीत् ॥ १७ ॥ पुरुषव्याघ्रं तं दुर्योधनं पुण्या पुण्यसाधनीभूता शीतजला शीतलोदका शिवा मंगलकारिणी देवनदी देवानां अमराणां नदी नर्मदा स्वेन स्वकीयेन भावेन मनसा चकमे वरयामास ॥ १८ ॥

तस्यां जज्ञे तदा नद्यां कन्या राजीवलोचना ।
नाम्ना सुदर्शना राजन् रूपेण च सुदर्शना ॥१९॥
तादृग्रूपा न नारीषु भूतपूर्वा युधिष्ठिर ।
दुर्योधनसुता यादृगभवद्वरवर्णिनी ॥ २० ॥
तामग्निश्चकमे साक्षाद्राजकन्यां सुदर्शनाम् ।
भूत्वा च ब्राह्मणो राजन् वरयामास तं नृपम् ॥ २१ ॥
दरिद्रश्चासवर्णश्च ममायमिति पार्थिवः ।
न दित्सति सुतां तस्मै तां विप्राय सुदर्शनाम् ॥ २२ ॥
ततोऽस्य वितते यज्ञे नष्टोऽभूद्धव्यवाहनः ।
ततः सुदुःखितो राजा वाक्यमाह द्विजांस्तदा ॥ २३ ॥

हे राजन्! तदा तस्यां नद्यां नर्मदायां राजीवलोचना कमलसदृशलोचना नाम्ना सुदर्शना रूपेण च सुदर्शना दर्शनीय कन्या बाला जज्ञे जाता ॥ १९ ॥ दुर्योधनसुता दुर्योधनस्य पुत्री यादृग् यादृशी वरवर्णिनी उत्तमरूपवती अभवत् बभूव, हे युधिष्ठिर! तादृग्रूपा नारीषु भूतपूर्वा न पूर्वं न भूता ॥ २० ॥ हे राजन्! तां राजकन्यां सुदर्शनां साक्षात् अग्निः चकमे ऐच्छत् । अग्निः च ब्राह्मणो भूत्वा ब्राह्मणवेषं गृहीत्वा तं दुर्योधनं नृपं वरयामास प्रार्थयामास ॥ २१ ॥ पार्थिवः राजा अयं दरिद्रः निर्धनः मम असवर्णः भिन्नवर्णीयः च इति मत्वा तस्मै विप्राय तां सुदर्शनां सुतां कन्यां न दित्सति दातुं नेच्छति स्म ॥ २२ ॥ ततः अनंतरम् अस्य दुर्योधनस्य वितते आरब्धे यज्ञे हव्यवाहनः अग्निः नष्टोऽभूत् नाशं गतः। ततः अग्निनाशानन्तरम् राजा दुर्योधनः सुदुःखितो नितरां दुःखितो भूत्वा तदा द्विजान् वाक्यं वक्ष्यमाणं आह उक्तवान्॥२३॥

पाठ ११

रामायणम् ।

तथा ब्रुवाणं सुग्रीवं लक्ष्मणः प्रहसन्निवाऽब्रवीत्-"कस्मिन् कर्मणि कृते सति वालिनो वधं श्रद्दध्याः ?"

सुग्रीव,उवाच-"इमान् सप्त तालवृक्षान् पुरा वाली विव्याध । एवं यः कर्तुं शक्नोति स एव वालिनो वधं कर्तुं समर्थो भविष्यति।"

एतत्सुग्रीवस्य भाषणं श्रुत्वा महातेजा रामस्तस्य प्रत्ययार्थमेकमेव शरं चिक्षेप, स शरः सप्त तालान् भित्त्वा भूमिं प्रविवेश। रामस्य शरवेगेन सुग्रीवः परं विस्मयं गतः कृताञ्जली रामायोवाच-"पुरुषर्षभ! समरे सर्वानपि सुरान्हन्तुं त्वं समर्थोऽसि किं पुनर्वालिनम्? येन त्वया सप्त तालवृक्षा गिरिर्भूमिश्च एकेनैव बाणेन विदारितास्तेन त्वया सह को रणे स्थाता? अतस्त्वं वालिनं जहीति।"

ततः सुग्रीवं रामः प्रत्युवाच-"गच्छामेदानीं किष्किधाम् । अग्रतो गत्वा वालिनं युद्धायाऽऽह्वय" इति ।

ते सर्वे ततो वालिनः पुरीं किष्किधां गत्वा वृक्षैरावृत्यातिष्ठन्। सुग्रीवोऽपि वालिन आह्वानकारणात् घोरमनदत् । भ्रातुराह्वानं श्रुत्वा वाली गृहान्निष्पपात । ततो वालिसुग्रीवयोस्तुमुलं युद्धमभूत् । रामस्तु तावत्यन्तसदृशौ दृष्ट्वा नावगच्छत्सुग्रीवतो वालिनम्। अतोऽन्तकरं शरं मोक्तुं बुद्धिं न कृतवान्। भग्नस्तदा वालिना सुग्रीवोऽपश्यंश्च रामं प्रदुद्रवे पर्वतमृष्यमूकम्। "शापभयान्मुक्तोसि" इति वाली तमुक्त्वा स्वगृहं निवृत्तः ।रामस्तु तदेव वनं जगाम यत्र सुग्रीवो गतः ।

रामं दृष्ट्वा सुग्रीवोऽब्रवीत् किमिदानीं त्वया लब्धं वैरिणा मां घातयित्वा, आदौ च तमाह्वयस्वेत्युक्त्वा विक्रमं च दर्शयित्वा?इति

रामोऽपि तं सान्त्वयन्निव पुनरब्रवीत्- "त्वं च वाली च वाचा, वर्चसा, स्वरेणाऽतिसदृशौ। अतो नावगच्छं कः क इति। अत एव नोत्सृष्टो मया शरः। मित्रस्यैव विघातो भ्रमान्मा भूदिति। दत्ताभयस्य मित्रस्य विनाशस्तु महत्पातकम्। भवांस्तु वने शरणमस्माकं सर्वेषाम्। तस्मात्पुनर्युद्धयस्व, मा शंकीः। एकेनैवेषुणा वालिनमद्य मृतं पश्य। त्वमात्मनोऽभिज्ञानार्थं किंचिच्चिन्हं कुरु। लक्ष्मण! अस्य सुग्रीवस्य कण्ठे पुष्पमालां स्थापय।" इति।

लक्ष्मणेन धारितया मालया स सुग्रीवोऽतीव शुशुभे। पुनश्च गत्वा किष्किंधां वालिनं अतिघोरस्वरेणाह्वयत्। शब्दं श्रुत्वा वाली वेगेन रोषाद्गृहान्निष्पपात। सुग्रीवं च दृष्ट्वाऽब्रवीत्-"एष मम बद्धो मुष्टिस्तव प्राणानादाय एव यास्यति।" इति।

तेन वालिना रोषादेव ताडितः सुग्रीवो रुधिरं वमन् किंचिन्मूर्च्छित इवाभवत्। सोऽपि सत्वरं संज्ञां प्राप्य सालवृक्षमुत्पाट्य वालिनं सकोपं ताडितवान्। शोणिताक्तौ तौ परस्परं तर्जमानौ अयुध्येताम् रामस्ततो धनुः संधाय एकेनैव शरेण वालिनं गतसत्त्वं विचेतनं अकरोत्।

तं मूर्च्छितं गतसत्त्वं दृष्ट्वा महावीर्यौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ बहुमान्यं वीरं सुग्रीवमुपयातौ। वाली तु रामं दृष्ट्वा परुषमब्रवीत्। "मम पराङ्मुखवधं कृत्वा त्वया किं यशः प्राप्तम्? रामः कुलीनस्तेजस्वी दृढव्रतश्चेति सर्वे कथयन्ति। परंतु पापाचारमेवाहं त्वां पश्यामि। अहं तु तव विषये पुरे वा न करोमि किंचिदपि पापम्। नाऽपि त्वामवजाने। कस्मात्त्वमकिल्बिषं मां हंसि? त्वया तु धर्मं त्यक्त्वैवाऽहं रणे निहतः। किमर्थमेवमधर्माचरणं भवताऽऽचरितम्?"

संस्कृत-पाठ-माला।

चोवीस पुस्तकोंका मू० ६॥) और डा० व्य० ॥=) बारह पुस्तकों का मूल्य ४) और डा.व्य. ॥) प्रति भागका मूल्य ।=) छः आने और डा. व्य. -) एक आना। अत्यंत सुगम रीतिसे संस्कृत भाषाका अध्ययन करनेकी अपूर्व पद्धति।

इस पद्धतिकी विशेषता यह है—

१ प्रथम द्वितीय और तृतीय भाग। इन भागोंमें संस्कृतके साथ साधारण परिचय करा दिया गया है।

२ चतुर्थ भाग। इस चतुर्थ भागमें संधिविचार बताया है।

३ पंचम और षष्ठ भाग। इन दो भागोंमें संस्कृतके साथ विशेष परिचय कराया है।

४ सप्तम से दशम भाग। इन चार भागोंमें पुल्लिंग, स्त्रीलिंग और नपुंसलिंगी नामोंके रूप बनानेकी विधि बताई है।

५ एकादश भाग। इस भागमें "सर्वनाम" के रूप बताये हैं।

६ द्वादश भाग। इस भागमें समासोंका विचार किया है।

७ तेरहसे अठारहवें भाग तकके ६ भाग। इन छः भागोंमें क्रियापदविचार की पाठविधि बताई है।

८ उन्नीससे चौवीसवें भागतकके ६ भाग। इन छः भागोंमें वेदके साथ परिचय कराया है।

अर्थात् जो लोग इस पद्धतिसे अध्ययन करेंगे उनको अल्प परिश्रमसे बडा लाभ हो सकता है।

मंत्री-स्वाध्याय-मंडल, औंध (जि० सातारा)

मुद्रक तथा प्रकाशक— श्री. दा. सातवळेकर, भारतमुद्रणालय, स्वाध्यायमंडल, औंध (जि. सातारा.)